

מדריך למדריכים גן לאומי תל לכיש

בן אדם למקום

*3639 | www.parks.org.il

פברואר 2024

תוכן העניינים

4	פרטים טכניים.....
5	רקע
10-6	מרכז הביקור.....
15-11	המסלול
16	1 א.לפני ההגעה.....
17	2 ב.מרכז המבקרים
18	3 מרכז המבקרים – לפני הכניסה לאולם התבליטים.....
20-19	4 חדר התבליטים והמיצג.....
21	5 קיר התקופות ביציאה מהמיצג.....
22	6 הקיר הצפוני של מרכז המבקרים - תבליט הקרב.....
23	7 ג.העלייה לתל
24	8 השער.....
25	9 מכתבי לכיש.....
27-26	10 השער הפנימי – שער ששת תאים
29-28	11 מול חצר הארמון מדרום, ליד השלט עם העינית.....
30	12 כיסאות המלכים.....
32-31	13 ליד שלט המשואות.....
33	14 שרידי הארמון הפרסי, בסיסי העמודים והחרותות ממלחמת העצמאות.....
34	15 תצפית על חומת העיר ושרידי מקדש החפיר.....
35	16 עץ השיזף
37-36	17 הבאר
38	18 "מקדש השמש".....
40-39	19 פינת הקרב.....
41	20 הסוללה נגדית.....
42	21 המנסרה והמשפחה היוצאת לגלות.....
43	22 מושב לכיש
44	23 סוללת המצור
56-45	נספחים.....
45-47	1 אזכורי לכיש במקרא
48	2 תוכנית "חדר לכיש" מתוך ארמון סנחריב בנינווה.....
49	3 שער העיר.....
51-50	4 ממצאי הכתב בלכיש ולוח הכתב העברי הקדום.....
52	5 גילויים חדשים בשער העיר ובחפירות לכיש
55-53	6 התקופות בלכיש.....
56	ספרות

במקום הקדמה

תל לכיש "קם לתחיה" ומזמין את המבקרים להכיר את סיפורו הייחודי של המקום באמצעות מערך שילוט והמחשה חדש, המוביל את המבקרים אל נבכי הסיפור ההיסטורי, המקראי והארכיאולוגי בצורה נגישה לכל אדם והופך את חוויית הביקור למסקרנת, מעניינת וברורה.

תל לכיש נושב במשך אלפי שנים וטומן בחובו ערים רבות, זו על גבי זו, המספרות סיפורים על כיבושים, אמונות, סגנונות חיים ועוד. אולם איך מספרים את סיפורו של המקום למרות שהמבנים המפוארים שהיו כאן כמעט שלא השתמרו? עם מה אנחנו רוצים להפגיש את המבקרים בתל? אילו "דמויות" יפגשו? שאלות אלו עמדו לנגד עינינו כשהתחלנו לפתח את המקום.

חוברת זו מיועדת למדריכי קבוצות מטיילים, ומטרתה לספק גם סיפורים "מאחורי הקלעים" על ההחלטות לגבי מה שיראה בתל ולמרגלותיו וגם טיפים להדרכה. בחוברת ריכזנו מידע העשוי לסייע למדריכים, אך השימוש בה אינו מחליף קריאת ספרים ומאמרים רלוונטיים.

נשמח לסייע בשאלות ובתשובות, ככל האפשר.

סיגל בירקנפלד
מנהלת גן לאומי תל לכיש

כתיבה: רותי גושן
עריכה: ד"ר איל מטרני
עריכה לשונית: דפנה לב
עיצוב: מיכל פלסקוב
ייעוץ מקצועי: ד"ר צביקה צוק
צילום: דניאל אסולין, סטודיו 4040
איורים: תכלת רום, סטודיו Y

פרטים טכניים

תיאור הביקור

שעות פתיחה: שעות הביקור המעודכנות מפורסמות באתר רשות הטבע והגנים. השהייה בגן הלאומי בחשיכה אסורה.

משך הביקור (נטו, ללא זמן התארגנות) הוא לפחות שעה וחצי, ותלוי באופי הביקור על התל.

משך הביקור במרכז המבקרים: כ-20 דקות (תצוגה, מיצג). ממרכז המבקרים המסלול ממשיך אל ראש התל. לבחירתכם שני מסלולים: מסלול קלאסי ומסלול מקיף. שתי האפשרויות הן היקפיות ובשתיהן העלייה והירידה לתל הן דרך שער העיר.

■ **מסלול קלאסי:** שעה וחצי. עלייה לתל, סיור בארמון ועל פסגת התל.

■ **מסלול מקיף:** שעתיים ומעלה. זהו המסלול הקלאסי בתוספת יציאה מערבה מהארמון ומסלול היקפי.

הזמנת מקום

הביקור בגן לאומי תל לכיש מחייב הזמנה דרך מערכת ההזמנות באתר האינטרנט parks.org.il

יש לבדוק לפני הביקור את כל הנדרש לאותו מועד.

כללי שנ"ה טובה

שביל - לא יורדים משביל מסומן כדי לא לפגוע בבטיחותנו וכדי לא להפריע לחי ולצומח.

ניקיון - משאירים את השטח נקי (אוספים את האשפה בתרמיל). הלכלוך גם לא אסתטי וגם עלול לפגוע בחיות הבר על ידי חנק, כליאה ופציעה.

התבוננות בלי לגעת. כדי שיהיה לבאים אחרינו וכדי שלא נפגע בטבע ובמורשת.

תל לכיש הוא אחד התלים הגדולים והמרשימים מתקופת המקרא שנחשפו בארץ ישראל. שטחו העליון של התל הוא 72 דונם בקירוב ו־124 דונם בבסיסו. התל המרשים חולש על נחל לכיש. לצידו עברה הדרך הקדומה מהשפלה לגב ההר.

התל זוהה לראשונה כלכיש המקראית בשנת 1929. בשנת 1932 החלו החפירות הארכיאולוגיות, הנמשכות לסירוגין עד ימינו. השרידים שנתגלו בחפירות מעידים על התיישבות במקום לאורך כ־6,000 שנה, שבמהלכן הוקמו יישובים וערים זה על גבי זה. מקור השם הוא כנראה מהמילה "לקש", שפירושה להדליק, להבעיר אש. ייתכן שהשם ניתן ליישוב בסוף התקופה הכנענית הקדומה (סוף האלף ה־3 לפסה"נ), כאשר היישוב נעזב או נשרף, או בסוף התקופה הכנענית התיכונה (אמצע האלף ה־2 לפסה"נ), כאשר עיר הממלכה לכיש נשרפה.

ראשית היישוב בתקופה הניאוליתית (האלף ה־6 לפסה"נ). בתקופה הכנענית התיכונה (באלף ה־2 לפסה"נ) הייתה לכיש עיר מרכזית בדרום הארץ. בימי ממלכת יהודה (במאה ה־9 לפסה"נ) נבנתה לכיש כעיר מבצר חזקה, שהפכה לשנייה בחשיבותה אחרי ירושלים. העיר עברה לקדמת הבמה עת הפכה לשדה קרב בשני אירועים מרכזיים בהיסטוריה של עם ישראל בימי בית ראשון: בעת הכיבוש האשורי בידי סנחריב, בשנת 701 לפסה"נ, ולאחר מכן בעת הכיבוש הבבלי בידי נבוכדנצר, בשנת 586 לפסה"נ, שהביא לחורבן בית המקדש הראשון בירושלים ולסופה של ממלכת יהודה. היישוב בלכיש ניטש סופית בשלהי התקופה ההלניסטית (332-63 לפסה"נ).

מיקוד הסיפור בביקור

מערך השילוט וההמחשה המלווה את הביקור בתל מתמקד בסיפורה של העיר בימי המלך חזקיהו (המאה ה־8 לפסה"נ). זהו סיפורה של עיר חזקה וחשובה בממלכת יהודה, שנייה בחשיבותה לירושלים. עיר משגשגת, שבסופו של מצור אשורי וקרוב בין צבא סנחריב ללוחמי לכיש נכבשת באכזריות. הקרב ותוצאותיו הטראגיות מתועדים בטקסט התנכ"י, בתעודות אשוריות, בתבליטים בארמון סנחריב שבנינווה ובממצאים הארכיאולוגיים שנתגלו בחפירות בתל.

האפשרות להצליב בין מקורות שונים ורבים, שאינם תלויים זה בזה, הופכת את לכיש לאתר ייחודי במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי, והדבר בא לידי ביטוי בסיור.

שני רעיונות מרכזיים עיצבו את בניית המסלול והצבת מערך השילוט וההמחשה:

1 חשיבותה וחוזקה של העיר בימי המלך חזקיהו במאה ה־8 לפסה"נ.

2 לכיש נבנית מחדש שוב ושוב, על אף הכיבוש האשורי ומאוחר יותר הכיבוש הבבלי.

הדינמיקה של עזיבה וחזרה באה לידי ביטוי בהתיישבות החדשה במושב שהוקם ליד התל ומשמר את שמה של העיר הקדומה – לכיש.

מרכז המבקרים וסביבתו

הביקור כולל שני חלקים - מרכז המבקרים והתל.

מרכז המבקרים מחולק לארבעה אזורים: קופה ומרכז שירות, מרחב התצוגה, אולם המיצג וקיר תצוגה חיצוני, הנמצא ביציאה מהמיצג.

א מרחב התצוגה: במרכז המבקרים, לאחר הקופה, ישנו חלל תצוגה הכולל את מפת המרחב הקדום ומסך שעליו מוקרנים פסוקים מהתנ"ך שבהם מוזכרת העיר לכיש. בנוסף, במרחב התצוגה יש גם חלונות תצוגה עם ממצאים שונים (מקוריים והעתקים) הקשורים ללכיש:

1 קנקני "למלך" (פריטים מקוריים): מכונים גם קנקני לכיש. הקנקנים שימשו כנראה לאגירת מזון במסגרת ההכנות למלחמה נגד צבא סנחריב. על חלק מהקנקנים מוטבעת על הידיות המילה "למלך" ושם אחת מארבע ערים - חברון, שוכה, זיף וממשת.

2 מכתב לכיש מס' 4 (העתק 1:1.2): מכתב בעברית קדומה שבו מוזכרת לכיש. נתגלה בשער העיר. מתוארך למאה ה-6 לפסה"נ.

3 ספר תנ"ך, מהדורה מודרנית. המילה לכיש מוזכרת בתנ"ך 24 פעמים ב-22 פסוקים (נספח 1).

4 חותמות למלך (פריטים מקוריים) - כינוי שניתן לידיות קנקני אגירה שבהן הוטבעה הכתובת "למלך". ובחלק מהידיות בשורה השניה הוטבעו אחת מארבע מילים: שוכה, חברון, זיף, ממשת. במרכז החותמות הוטבע גלגל מכונף.

5 מנסרת סנחריב (העתק 1:1.2): כתובת בכתב יתדות על מנסרת טין משנת 691 לפסה"נ. בכתובת, סנחריב מלך אשור מתפאר במסעותיו, ובכלל זה במסעו ליהודה. על התל נוכל לראות את תמונת המנסרה בקנה מידה גדול יותר.

ב אולם המיצג: דרך דלתות עץ שלצידיהן העתקים של פסלי לְמָסוּ, השוורים המכונפים שעיטרו את הכניסה לארמון סנחריב, נכנסים לאולם ההקרנה שבו מיצג אור-קולי באורך של כ-10 דקות. המיצג מתאר את גילוי התבליטים על ידי ארכיאולוגים, סיפור הקרבות על לכיש וירושלים ומפגש מדומיין בין איש לכיש למלך.

מרכז המבקרים וסביבתו

1 קיר תצוגה: ביציאה מהמיצג, בקיר החיצוני של מרכז המבקרים, נמצאים:

1 לוח תקופות. ניתן להיעזר בלוח כדי להמחיש תקופות שונות של העיר לכיש. בכל תקופה מצוינים שמה, השנים ומצבה של העיר באותה עת. בנוסף, מוצגים צילומי חפצים מייצגים מאותה תקופה שנמצאו בלכיש.

2 שנות החפירה ושמות החופרים. בלוח מצוינים החופרים לדורותיהם, שנות החפירה ומטרתן.

3 לוח זכוכית ועליו איור מתוך תבליטי לכיש. הלוח נמצא מול הקיר הצפוני וצופה אל התל.

לוחמים אשוריים
צילום: דניאל אסולין

מרכז המבקרים מספק רקע היסטורי, מדגיש את חשיבותה של העיר בימי המלך חזקיהו ומתאר את מסע המלחמה של סנחריב ותוצאותיו: לכיש נכבשה, אך ירושלים, בירת ממלכת יהודה, ניצלה.

על התל, המסלול מתחלק לחמישה חלקים:

1 עוצמת העיר:

שער העיר והחומות

א הארמון

2 הקרב על לכיש:

א רחבת שילוט במזרח התל, בדרך לסוללת ההגנה, העוסקת בסיבות למרד של

המלך חזקיהו, במסע סנחריב ובתוצאותיו

ב סוללת ההגנה

ג סוללת ההתקפה האשורית ומחנה הצבא האשורי למרגלות התל

3 תוצאות הקרב, כיבוש והגליה:

א מרכבת השבויים – המשפחה שיוצאת לגלות

ב מנסרת סנחריב

4 הכיבוש הבבלי:

א חדר המכתבים בשער העיר

ב שלט המשואות על הארמון עם תצפית על עזקה

5 העת החדשה – מושב לכיש

ההמסרה: גם לצורת העברת התוכן יש סיפור

ההמסרה מתייחסת לכלל רכיבי התוכן שמתווכים בין אתר למבקרים: הדרכה, שלט, מפה, מיצג, שחקן תקופתי וכדומה.

א שילוט – מאחורי הקלעים

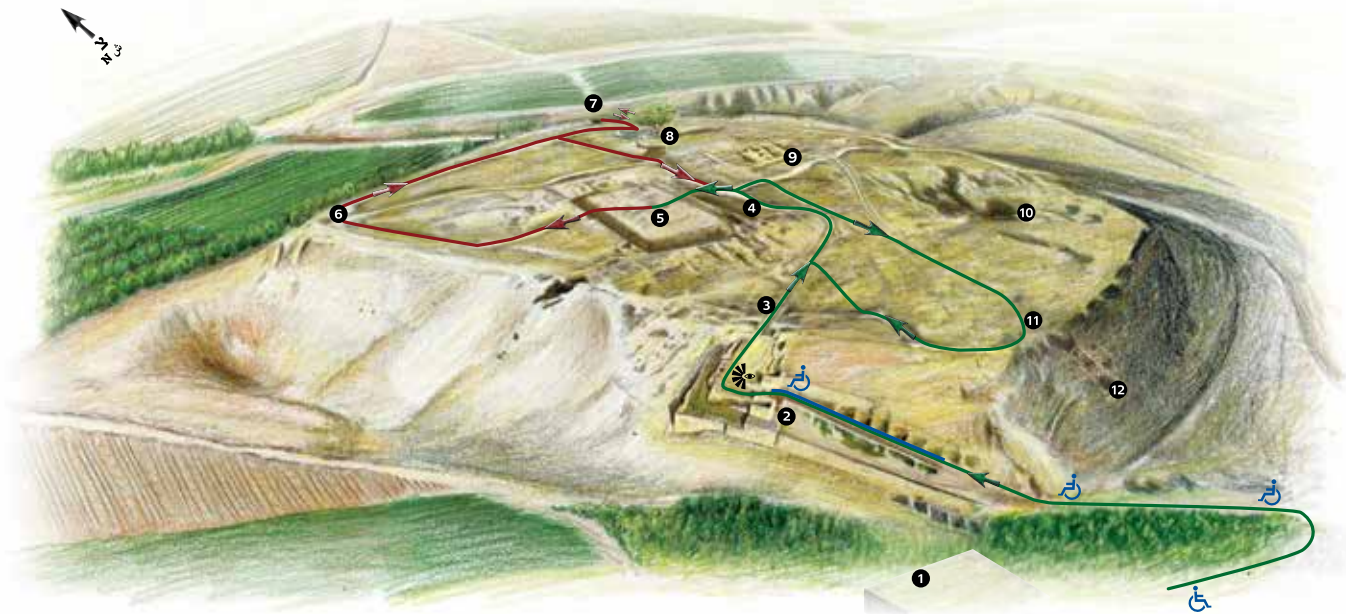
שימו לב, וגם הסבו את תשומת לב המודרכים, לסגנון השילוט המרמז על תוכנו:

- 1** שלטים המעוצבים כספר תנ"ך פתוח – בהם ציטוטים מן המקורות.
- 2** שלטים מעוצבים כמנסרה - מזכירים כרוניקות אשוריות שנכתבו על מנסרות שמתארות את מסעות המלחמה של סנחריב בארץ ישראל בסוף המאה ה-8 לפסה"נ.
- 3** שלטי מידע - בשלטים אלו יש שימוש במוטיבים הלקוחים מתבליטי לכיש.
- 4** שלטי עינית - שלטים המשלימים את המבנים ומכוונים את המבט לרכיב מסוים שרוצים להדגיש. ישנם שני שלטים כאלה: הראשון בעלייה לתל, בהקשר לשער העיר מימי חזקיהו, והשני בראש התל, המדגיש את ארמון המצודה.

ב המחשות הלקוחות מתבליטי לכיש

בכמה מקומות ברחבי התל הוצבו המחשות של דמויות לוחמים וכלי מלחמה ששימשו בקרב של כיבוש לכיש, כפי שהם מתוארים בתבליטי לכיש. זו מעין פעולת גזירה של המעצבים מתוך התבליט והבלטת ההמחשות בשטח.

- 1** בתחתית התל - דמויות הלוחמים האשורים ואילי מצור שנועדו להבקיע את חומות העיר.
- 2** על התל - בפינת המגינים יש דמויות של לוחמי לכיש.
- 3** בחזרה לשער העיר - המשפחה שנאלצת לעזוב את העיר ויוצאת לגלות.

9 מקדש השמש معبد الشمس The Solar Shrine 10 המחצבה (הפיר הגדול) المحجر (الحفرة الكبيرة) The quarry (the Great Shaft) 11 סוללת הגנה مُتْرَاس حِمَايَة Glacis 12 סוללת המצור האשורי مُتْرَاس الحصار الآشوري Assyrian siege ramp	5 הארמון القصر The palace 6 תצפית מקדש החפיר مرصد معبد الخندق View of the Fosse Temple 7 באר بئر Well 8 עץ השיזוף شجرة البرقوق Christ-thorn jujube tree	1 מרכז המבקרים مركز الزوار Visitor center 2 שער העיר بوابة المدينة City gate 3 שער פנימי بوابة داخلية Inner gate 4 חצר הארמון וכיסאות המלך ساحة القصر وكراسي الملك Palace courtyard and thrones	מסלול קצר (כשעה) مسار قصير (نحو ساعة) Short route (about an hour) מסלול מקיף (כשעה וחצי) مسار شامل (نحو ساعة ونصف) Comprehensive route (about 90 minutes) גשר עץ جسر خشبي Wooden bridge מומלץ לצלם את המפה ולהיעזר בה בטיול من المفضل تصوير الخارطة والاستعانة بها في الزيارة Take a picture of the map to use during your visit
--	---	---	--

מפת האתר והסיום, מתוך ההמסרה בשטח
איור: תכלת רום - סטודיו Y

יש שתי אפשרויות לסיור באתר, שתיהן כוללות את מרכז המבקרים:

■ **המסלול הקלאסי:** ללא תחנות 16 - 19 שבטבלה הבאה. מסומן במפה בצבע ירוק.

■ **המסלול המקיף:** כל התחנות. מסומן במפה בצבע ירוק ו**אדום**.

המסלול

מס'	התחנה	על מה להצביע?	נושאים לשיחה	הערות
1	הפנייה לכביש המוביל לתל לכיש - מבט צד לתל	התל	- איך נוצר תל? - חשיבותו של תל לכיש בארכיאולוגיה המקראית - גידולים חקלאיים באזור	נקודה זו מומלצת לקבוצה שמגיעה עם אוטובוס
2	לפני הכניסה למרכז המבקרים - מבואת הכניסה	- מבנה מרכז המבקרים - התל	- תוכנית הביקור, הנחיות טכניות ואמצעי זהירות - הקדמה על תל לכיש וחשיבותו בתקופה המקראית; רקע היסטורי	ניתן להתייחס לדמויות הקשורים המוצגות בכניסה למרכז המבקרים ולקוחות מתבליטי ארמון סנחריב
מרכז המבקרים וסביבתו				
3	מרכז המבקרים - לפני הכניסה לאולם התבליטים (אין אפשרות להדריך)	- מפת המרחב הקדום - תצוגת ההעתקים ונקני לכיש	- המעצמות הקדומות: אשור ומצרים, ארץ ישראל בתווך כמרחב מעבר בין המעצמות - מיקומה של אשור והמרחק בין אשור לממלכת יהודה - שמה של לכיש בתעודות קדומות ובתנ"ך - הנקנים שנועדו לאחסון לקראת הקרב כסמל למעמדה המלכותי של לכיש	- ניתן להסביר מחוץ למבנה - כדאי לאפשר התבוננות חופשית
4	מרכז המבקרים - חדר התבליטים והמיצג			אין אפשרות להדריך
5	קיר התקופות - ביציאה מהמיצג	קיר התקופות	- רצף ההתיישבות בלכיש - הממצאים הבולטים (צילומי הפריטים) - הארכיאולוגים החופרים	זהו קיר תקופות ולכן אינו מייצג את כ־20 השכבות שנמצאו בתל
6	מחוץ למבנה מרכז המבקרים - תבליט הקרב	הסוללה של האשורים ושער העיר	המתקפה האשורית: השוואה בין התבליטים מהארמון בנינווה לממצא בשטח	

מס'	התחנה	על מה להצביע?	נושאים לשיחה	הערות
הסיור הקלאסי (ממרגלות התל לארמון ובחזרה) – אחרי תחנה 14 ממשיכים לתחנה 19				
7	ראשית העלייה לתל. תחילת המסלול ליד השלט על שערי העיר. שימו לב: מנקודה זו ניתן לראות את ההמחשות המתייחסות לסוף הסיפור – הקרב בין האשורים לתושבי לכיש	• שערי העיר	• בחירת מיקום השער • השער מהמאה ה-8 לפסה"נ – ימי חזקיהו המלך והכיבוש האשורי, ועליו שער העיר מהמאה ה-6 לפסה"נ – ימי הכיבוש הבבלי • הבהרה חשובה: הכניסה בפועל היא בעצם בשער המאוחר (העליון), מן המאה ה-6 לפסה"נ	• לבחירתכם אם להתייחס להמחשות של הלוחמים האשורים או להשאיר אותם לסוף הסיור, בירידה מהתל
8	רחבת השער (קצה העלייה)	• רחבת השער • השער הפנימי • חומת העיר	• תפקידי השער בתקופה העתיקה • מבנה השער בתקופות קדומות • ביצורי העיר	
9	חדר מכתבי לכיש	• העתק של מכתב לכיש	• הכיבוש הבבלי	• ניתן להשאיר את הדיון על מכתבי לכיש לירידה מהתל כדגש להתיישרות החוזרת לאחר הכיבוש האשורי
10	השער הפנימי – שער ששת התאים	• תאי השער	• מבנה השער הפנימי • מקדש השער והממצאים שנחשפו בחפירות 2016 • רפורמת הפולחן של המלך חזקיהו והקשר בין הממצא בשטח לטקסט המקראי	• ניתן להצביע על שרידי התאים הצפוניים
11	חצר הארמון – ליד השלט עם העינית	במת הארמון והשטח לפניו	• עוצמתו וגודלו של הארמון כהוכחה לחוזקה ולחשיבותה של העיר בימי המלך חזקיהו • מבנה מכלול הארמון	• שרידי החצר אינם נראים בשטח, מומלץ להיעזר באיור המוצג בשלט

המסלול

מס'	התחנה	על מה להצביע?	נושאים לשיחה	הערות
12	הקיר החיצוני של הארמון – כיסאות המלכים	גובה משענות הכיסאות משקף את משך שנות מלכותו של כל מלך בממלכת יהודה	- תולדות המלוכה ביהודה - רצח המלך אמציה - מלכות חזקיהו	מקום נהדר לצילום קבוצתי
13	חצר הארמון הפנימית – המשואות: "כי אל משואות לכיש (א) נחנו שומרים"	- האיור בשלט המשואות - להצביע לכיוון תל עזקה ומיקומו ביחס לתל לכיש	- הכיבוש הבבלי - הדלקת משואות כאמצעי תקשורת	- האיור בשלט הוא סכמטי ולא פנורמי. כוונתו להבהיר את תפקיד המשואות כאמצעי תקשורת - ניתן לדון על התיאוריה של ד"ר בני בגין בספרו "כי לא נראה את עזקה"
14	במת הארמון – בסיסי העמודים, שרידי ארמון המושל מהתקופה הפרסית	חרותות על ראש בסיס האבן המרובע של ארמון המושל	חשיבות לכיש במלחמת העצמאות ומבצע יואב (הנושא אינו קשור לנושא המרכזי, אבל כדאי לדבר עליו)	
המסלול המקיף (כל התחנות)				
15	תצפית מקדש החפיר	תחתית התל – החפיר	- התקופה הכנענית - התיכונה והמאוזחרת בתל לכיש	- לא נראים שרידים - ניתן ללכת ישירות מהארמון לבאר
16	עץ השיזף		- אגדת עץ השדים - הקשורה לקדושת העץ לתושבי הכפר הערבי קוביבה, ששכן מצפון-מזרח לתל עד 1948	פינת ישיבה מוצלת. מקום טוב למנוחת ביניים
17	הבאר		סוגיית אספקת המים לתושבי לכיש	יש לרדת במדרגות בזהירות כדי להגיע לפי הבאר ולהתרשם מעומקה

מס'	התחנה	על מה להצביע?	נושאים לשיחה	הערות
18	"מקדש השמש"		- מבנה המקדש - השוואה למקדשים אחרים (ירושלים, תל ערד)	- לא חלק מהמסלול. - ניתן לגשת אליו ולחזור למסלול.
מהארמון ועד הירידה מהתל – מסע סנחריב, מצור, גירוש				
19	פינת הקרב	מפת מסע סנחריב	- הסיבות למסע סנחריב - יחסי הכוחות במזרח הקדום - עמדתו של המלך חזקיהו	
20	הפינה הדרום מערבית – סוללת ההגנה	ההמחשות	- הדרכים שבהן תושבי לכיש הגנו על עצמם - המיקום המשוער של המחנה האשורי בתחום מושב לכיש	ניתן להצטלם ליד עמדות החץ וקשת
21	המנסרה	המנסרה והמחשת המשפחה העוזבת	- שבויי המלחמה - ההתיישבות המחודשת לאחר הכיבוש האשורי	
22	שלט מושב לכיש	מושב לכיש	- התחדשות אחרי כיבוש ההתיישבות החדשה - הקבלה בין הגידולים החקלאיים בעבר ובהווה	
23	תחתית התל – הסוללה האשורית והמחנה האשורי	שרידי הסוללה	- שיטות הלוחמה וכיבוש הערים בתקופה העתיקה - הסוללה הקדומה בעולם	

הפנייה לכביש המוביל לאתר

לאחר הפנייה לכביש המוביל למושב לכיש מתגלה התל המקראי במלוא הדרו, מלמטה למעלה, במבט צד.

נושאים אפשריים לשיחה באוטובוס או בחניה:

- מהם הגורמים המשפיעים על צורת התל? ריבוד של שכבות, יישובים וביצורים קדומים, שמכתיבים את צורתו.
- מהם מאפייניה של שפלת יהודה?
- מהם התנאים ההכרחיים להקמת יישוב? אפשר להשתמש במושג דמק"ה – דרך, מים, קרקע והגנה.
- מהי חשיבותו של תל לכיש בארכיאולוגיה המקראית? אילו תלים מקראיים נוספים אנחנו מכירים?
- במה נעזרים ארכיאולוגים כדי לזהות תלים? מלאכת זיהוי התל לא פשוטה, וישנם תלים מקראיים שזיהויים נדד ממקום למקום כדוגמת תל לכיש. לכיש, המזוהה כיום עם תל אִידוּויר, זוהתה תחילה בתל אל־חסי, מדרום־מערב לתל לכיש, או עם תל עיטון או עם בית עווא שמדרום־מזרח לתל.
- החקלאות היום ובעבר: הביטו סביבכם, אילו גידולים אתם מזהים? האם הגידולים שאנו רואים כיום זהים שגודלו בעבר? איך אפשר לדעת? מהם התנאים שאפשרו לגדל את אותם סוגי גידולים לאורך ההיסטוריה?

לפני הכניסה למרכז המבקרים – מבואת הכניסה

הביקור באתר מתחיל במבואה למרכז המבקרים. כאן אפשר לתת הנחיות לגבי מהלך הביקור, המסלול, לוח הזמנים ואמצעי זהירות. חשוב לציין אין שירותים, ברזיות ופחים בראש התל, רק במרכז המבקרים. כאן גם אפשר לתת הקדמה על תל לכיש, רקע גיאוגרפי והיסטורי.

הכניסה למרכז המבקרים
צילום: דניאל אסולין

מרכז המבקרים – לפני הכניסה לאולם התבליטים

3

מרכזים את הקבוצה בחלל התצוגה שלפני המיצג האור־קולי. אין אפשרות להדריך במקום.

■ מימינכם נמצאים חלונות תצוגה עם העתקי ממצאים, שבהם מוזכר שם העיר לכיש:

העתק מנסרת סנחריב, העתק הכתובת מתוך תבליטי ארמון סנחריב, העתק של מכתב 4 מתוך מכתבי לכיש שנמצאו בשער העיר וספר תנ"ך. בחלון התצוגה העליון מוצגים קנקני "למלך" מקוריים, בהשאלת רשות העתיקות.

■ הדגש בלכיש: ההתאמה המדהימה של תיאור האירוע בין הממצא הארכיאולוגי באתר, התבליטים מנינווה והתנ"ך.

■ בקיר שמולכם מוצגת מפה של המזרח התיכון הקדום. תוכלו לנצל מפה זו כדי למקם את האימפריות הקדומות – אשור ובבל – ולהראות את המרחק בין נינווה, בירת האימפריה האשורית, ללכיש. אפשר להתייחס למיקום עמים אחרים במרחב הגיאוגרפי באותן תקופות, הפלשתים לדוגמה.

■ בקיר השמאלי, מעל דלתות העץ, ישנו לוח עם שעון, אשר ינחה אתכם מתי אפשר להיכנס לאולם ההקרנה. הדלתות לאולם ההקרנה ופסלי הלמסו, שוורים מכונפים, המוצגים משני צידי הדלת, מדמים את הכניסה לחדר הכס בארמון סנחריב בנינווה (נספח 2).

דלת המדמה את הכניסה לחדר הכס בארמון המלך סנחריב
צילום: סיגל בירקנפלד

נכנסים לאולם ההקרנה וממתינים לתחילת ההקרנה. מול המושבים תלויים העתקים של תבליטי לכיש, כפי שנמצאו בחדר הכס של ארמון סנחריב. הסרט שיוקרן על המסך ועל התבליטים יתמקד בחשיבותה של לכיש בימי המלך חזקיהו, המרד, מסע העונשין של סנחריב, הקרב, כיבוש העיר, השלל והשבויים שנלקחים לאשור. הסיפור ממשיך עם מסעו של צבא אשור לירושלים ותיאור סוף הקרב. לאחר ניצחונותיו של מלך אשור וכיבושה של לכיש ממשיך צבא אשור לירושלים, צר עליה, אך ירושלים לא נכבשת. לאחר הסרט התבליטים מוארים וניתן להתרשם מהם פעם נוספת.

אורך הסרט כ־10 דקות. ברירת המחדל היא הצגה בעברית, אבל יש גם גרסאות באנגלית ובערבית.

העתק תבליטי לכיש שבמרכז המבקרים הוכנו בלונדון אנגליה, על ידי הבריטיש מוזיאום והם זהים בגודלם למקור. במרכז המבקרים מוצגים 16 לוחות בגדלים שונים המהווים כשני שליש מתבליטי לכיש המקוריים. תבליטי לכיש נמצאו בשנים 1852-1849 בארמון במלך סנחריב בנינווה, עיראק והועברו לתצוגה בבריטיש מוזיאום. בארץ ישנם 3 העתקים כאלו: במחלקה לארכיאולוגיה שבאוניברסיטה העברית, בהר הצופים בירושלים, באגף ארכיאולוגיה שבמוזיאון ישראל, בירושלים ובמרכז מבקרים תל לכיש. ההעתק שבמרכז המבקרים הוא בעל הלוחות הרב ביותר. העתקי התבליטים הוזמנו ונרכשו על ידי התורם היהודי אמריקאי יעקב אלקוב שהיה חבר פעיל באגודת ידידי המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת ת"א. התבליטים ניתנו למשלחת חפירות לכיש של אוניברסיטת ת"א בראשות הארכיאולוג פרופ' דוד אוסישקין שחפר בתל לכיש (1973-1999). התבליטים הועברו לרשות הגנים הלאומים ב-1989 לאפרים חננאל, שהיה מנהל מחוז דרום, במטרה שיפותח הגן לאומי ויבנה מרכז מבקרים הם יוצגו בו. התבליטים "שוכנו" שנים ארוכות במכולה בגן לאומי פארק אשכול.

ב-2007 שסיים אפרים חננאל את תפקידו הועברה המכולה ובה התבליטים לגן לאומי בית גוברין ולאחריות ארכיאולוג הרשות ד"ר צביקה צוק. התבליטים שנותרו במכולה היוו את הבסיס לתכנון של מרכז המבקרים. ב-2019 הסתיימה בניית מרכז המבקרים והם נתלו באולם התצוגה. עליהם מוקרן מיצג המחייה את סיפורה של העיר לכיש והקרב שהתחולל בה ב-701 לפנה"ס.

העתק תבליט באולם המיצג
צילום: מיכאל פרוסקלוב

תבליטי הקרב באולם המיצג
צילום: דניאל אסולין

קיר התקופות
צילום: סיגל בירקנפלד

יוצאים דרך דלת היציאה, ומיד מימיננו נמצא "קיר התקופות". אפשר לרכז את הקבוצה מול האלמנט העיצובי המדמה תל וסוקר את התקופות שבהן הייתה לכיש מיושבת. מה היה אופי היישובים בכל תקופה? הקדישו קצת זמן להתרשם מהתמונות של הממצאים. מה אפשר ללמוד מהחפצים שנחשפו בחפירות? איזה מידע ניתן לשאוב מחומרי הגלם שמהם עשויים הכלים? זו גם הזדמנות לשאול: מהן הסיבות שהביאו לנטישתו הסופית של התל? בהמשך "קיר התקופות" מוצגים שני לוחות עם מידע על החפירות והחופרים. הטבלה מסכמת את החפירות שהתבצעו באתר מראשית המאה ה-20 ועד היום.

תולדות חפירות
צילום: איל מטרני

הקיר הצפוני של מרכז המבקרים - תבליט הקרב

6

שלט הקרב מול התל
צילום: סיגל בירקנפלד

בהמשך, בקיר הצפוני עם המבט לתל, מוצב לוח זכוכית ועליו איור מתוך תבליטי לכיש, המתאר את המתקפה אל מול השער והסוללה האשורית. נקודת המבט מאפשרת להשוות בין התיאור המופיע על תבליטי לכיש, המתוארכים למאה ה־8 לפסה"נ, למציאות בשטח היום. אפשר גם לפתוח לדיון את שאלת מיקומו של צייר התבליטים.

הצעת שחזור של שער העיר מימי המלך חזקיהו
איור: תכלת רום - סטודיו Y

תחילת גשר העלייה לתל, ליד השלט על שערי העיר - תחילת המסלול

השערים שנבנו בשני שלביה של התקופה הישראלית (תקופת הברזל) מוקמו באותו מקום, שכן התנאים הטופוגרפיים הכתיבו את מיקום השער דווקא בנקודה זו. כך נוצרו שני שערים, זה על גבי זה. כאמור, סיפור העיר מתמקד בימי המלך חזקיהו (המאה ה-8 לפנה"ס), אבל אנחנו ניכנס לעיר דרך השער המאוחר יותר, שנבנה במאה ה-7 לפסה"נ, לאחר שלכיש נכבשה על ידי האשורים. השלט עם העינית יאפשר לנו להתרשם מהמגדלים הגבוהים של השער. בדרך לשער, מתחת ומשמאל לגשר, "נפגוש" את תושבי לכיש הקדומים העוזבים את עירם (ההמחשות לקוחות מתבליטי לכיש). כאן נוכל להפגיש הווה ועבר ולחוות את המוטיב של "עוזבים וחוזרים", שהוא אחד מהרעיונות המרכזיים המלווים את הביקור באתר. שימו לב ללבוש הדמויות. בדופן התל, מצד ימין, ניתן לראות את שרידי הקיר שתמך בסוללת ההגנה שהקיפה את העיר. הקדישו כמה דקות לסוגיית בניית שביל הגישה לשער משמאל לחומה. בימי קדם נהגו החיילים לשאת חנית או חרב בידם הימנית ואת המגן בידם השמאלית. בעת העלייה לשער נחשף החייל להתקפות מגיני החומה מעברו הימני – צידו הבלתי מוגן – דבר שהקשה עליו להפעיל את נשקו בצורה יעילה. ניתן להצטייד מראש במגן וחנית ולהדגים למבקרים.

לפני העלייה לתל, אפשר להתרשם מהסוללה שבנו האשורים כדי לפרוץ את חומות העיר. שימו לב לאילי המצור שהובלו על ידם על הסוללה.

ברוכים הבאים בשערי העיר
איור: תכלת רום - סטודיו Y

בתחנה זו עומדים לרשותכם ספסלים וסככה. כאן תוכלו לרכז את הקבוצה ולדון על מבנה השער ותפקידיו וכן על ביצורי העיר והגנתם מפני אויבים.

■ בתקופות מקראיות היה השער ליבה הפועם של העיר. בנוסף לתפקידו הצבאי בהגנת העיר ותושביה שימש השער מקום מסחר, משפט, ענישה ופולחן. בשער היה מושב המלך, שם הטיפו נביאים וכן ישבו בו מוכסים וזקנים (נספח 3). תוכלו להיעזר באיור שבשילוט כדי להסביר את מבנה השער (שער חיצוני ופנימי ורחבה ביניהם) ולהשוות אותו למה שנראה בשטח. הצביעו על השער החיצוני והפנימי וציינו את חומרי הבנייה.

■ ביצורי העיר כללו חומה גבוהה שהקיפה את העיר, מדרון מלאכותי תלול (חלקלקה) וחומה נוספת באמצע המדרון שתמכה בחלקלקה. גם פה כדאי להיעזר באיורים שבשילוט. השאלה המתבקשת כאן היא למה הוקפה לכיש במערכת הגנה חזקה כל כך? ממלכת יהודה הקטנה התגבשה למדינה חזקה, וצורכי הגנתה חייבו היערכות מחודשת. בעוד שירושלים הגנה על הגבול הצפוני, מול ממלכת ישראל היריבה, לכיש נבחרה להפוך לעיר מבצר חזקה שתשמור על הגבול הדרום-מערבי, מול ערי הפלשתים ומול הדרך הראשית המוליכה למצרים.

עדות לאסון הקרב ובא - מכתבי לכיש
צילום: דניאל אסולין

בחדר זה נתגלו "מכתבי לכיש". בבניית המסלול כיוונו כך שהמבקרים ייחשפו לשלט הזה עם היציאה מהעיר, וזאת במטרה לבנות סיפור היסטורי רציף. אתם יכולים לבחור להתעכב בתחנה זו לפני המשך המסלול או כאשר יוצאים מהעיר.

בשני המקרים כדאי לפתוח את ההסבר ברקע ההיסטורי. אומנם הסיפור המוביל באתר הוא ימי המלך חזקיהו והכיבוש האשורי, אך עכשיו אנחנו "מדפדפים" הלאה בדפי היסטוריה למאות ה-7 וה-6 לפסה"נ ולסכנה האורבת לממלכת יהודה כולה – הכיבוש הבבלי.

בשלט מופיע העתק מוגדל (הגודל המקורי: גובה 8 ס"מ, רוחב 12.8 ס"מ) של מכתב מספר 4, המתייחס לכיבוש עזקה ולהתקרבות צבא בבל ללכיש בהנהגתו של המלך נבוכדנצר. המכתב כתוב בדיו על חרס בכתב עברי קדום. נסו למצוא בו את המילה "לכיש". בין נושאי הדיון ראוי לדבר על חשיבותו של הממצא הכתוב בארכיאולוגיה, על הקשר בין הימצאותם של תעודות כתובות למעמד העיר ועל כתובות נוספות שנתגלו בלכיש (נספח 4).

השער הפנימי – שער ששת תאים

10

בדרככם אל העיר תעברו דרך השער הפנימי, אשר חציו הדרומי (מימינכם) עבר תהליך שימור ושחזור. זו עוד הזדמנות מיני רבות בלכיש להקביל בין הממצא בשטח לטקסט המקראי ולדון במציאות הפוליטית-דתית בימי המלך חזקיהו.

רקע כללי:

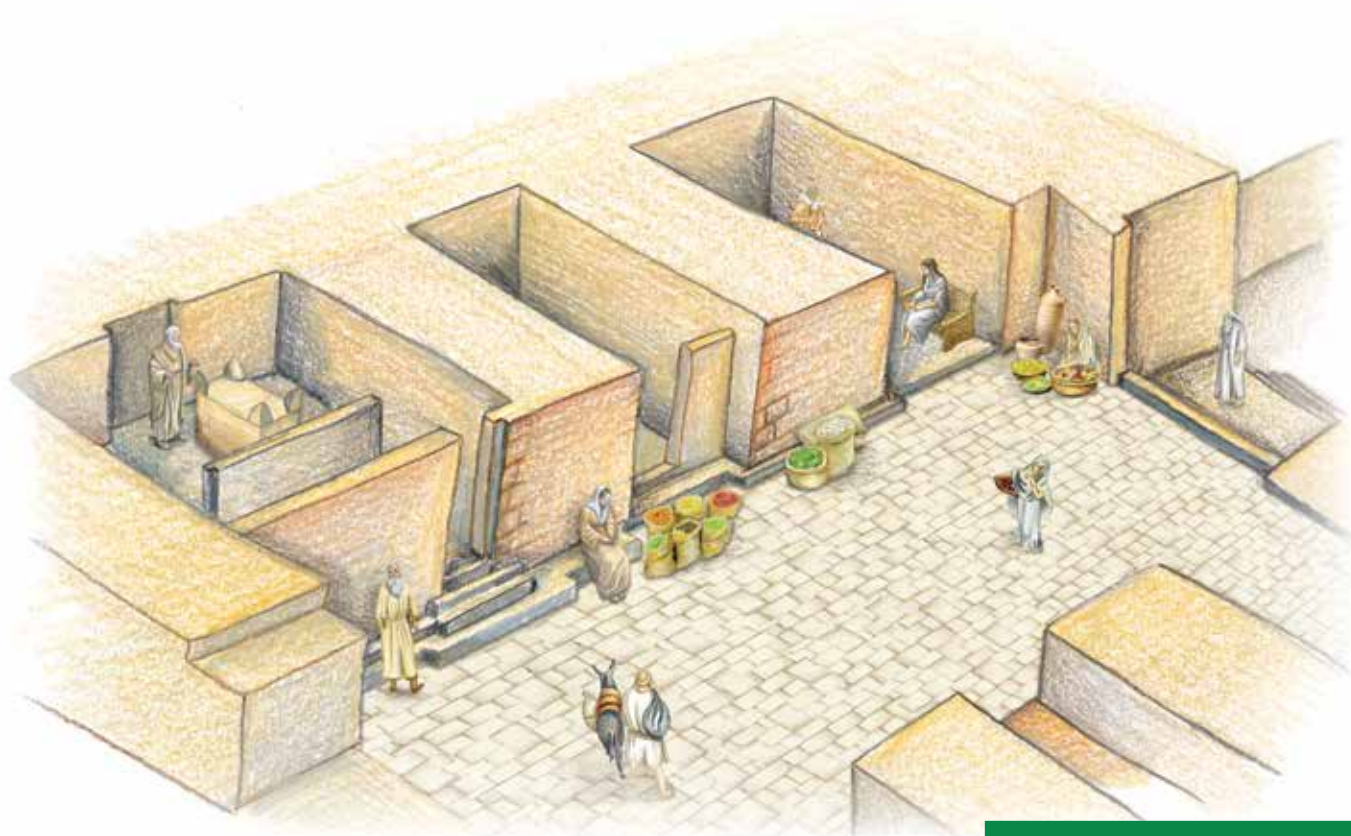
החפירות בשער החלו על ידי המשלחת הבריטית בניהולו של ג'יימס סטארקי, והתחדשו על ידי משלחת של אוניברסיטת תל אביב בראשותו של פרופ' דוד אוסישקין, שהשלימה את חשיפת מחציתו הצפונית. צידו הדרומי של השער הושאר לדורות הבאים לחפירות עתידיות (כלל שאומץ על ידי המשלחת). בשנת 2016 נערכו חפירות חדשות עבור רשות הטבע והגנים בניהולו של סער גנור מרשות העתיקות ואיגור קריימרמן מהאוניברסיטה העברית בירושלים. השער, שהוא משערי העיר הגדולים ביותר שנחשפו עד כה מתקופת הברזל, מתוארך למאות ה'9 וה'8 לפסה"נ. הוא מורכב משלושה זוגות תאים ומעבר מרכזי. פתחי התאים היו סגורים כנראה בדלתות. לכל אורכו של מעבר השער נמצאו ספסלי אבן מטויחים בטיח לבן וצמודים לקירות. שכבת הרס, אבני קלע וראשי חיצים שנחשפו כאן הם עדות לחורבן האשורי.

למה שימשו החדרים?

בשניים מחדרי השער בצד ימין נמצאו עדויות לפעילות שנערכה בהם. בתא הקרוב אלינו נמצאו ספסלי ישיבה וממצאים המלמדים על פעילות מנהלית. החדר הימני המרוחק מאיתנו שימש לדעת החופרים כמקדש השער. החופרים זיהו שני מזבחות אבן צמודים, ולכל אחד מהם ארבע קרנות בפינותיו. בשבע מתוך שמונה הקרנות נמצאו עדויות שהן נקטמו בכלי חד. בפינה הדרום-מערבית של החדר נתגלה בור ובתוכו אבן מרובעת, מונחת על צידה, שזוהתה כמושב אסלה. למקדש היו שני שלבים: בשלב הראשון התקיים בשער העיר מקדש, ובשלב השני בוטל מקדש השער. נראה שממצאים אלו קשורים לרפורמה הדתית שהנהיג המלך חזקיהו, שבמסגרתה רוכז הפולחן בירושלים ובוטלו במות הפולחן שהוקמו מחוץ לה, כמתואר בספר מלכים: "הוא הסיר את-הבמות, ושבר את-המצבות, וכרת את האשרה; וכרת נחש הנחשת אשר-עשה משה, כי עד הימים ההמה היו בני-ישראל מקטרים לו, ויקרא-לו נחשתן" (מל"ב, י"ח, ד').

לדעת החופרים, לאחר ביטול מקדש השער והצבת האסלה בדביר כדי לטמאו, נאטם

המקום ולא שב לשמש כבית כיסא או מקום פולחן (נספח 5).
יש ארכיאולוגים שחולקים על כך ואינם מסכימים להסבר זה. יש מהם החושבים שאלו
אינם מזבחות עם קרנות קטומים וטוענים שמדובר במתקן חולין הקשור למים.

השער הפנימי
איור: תכלת רום - סטודיו ז

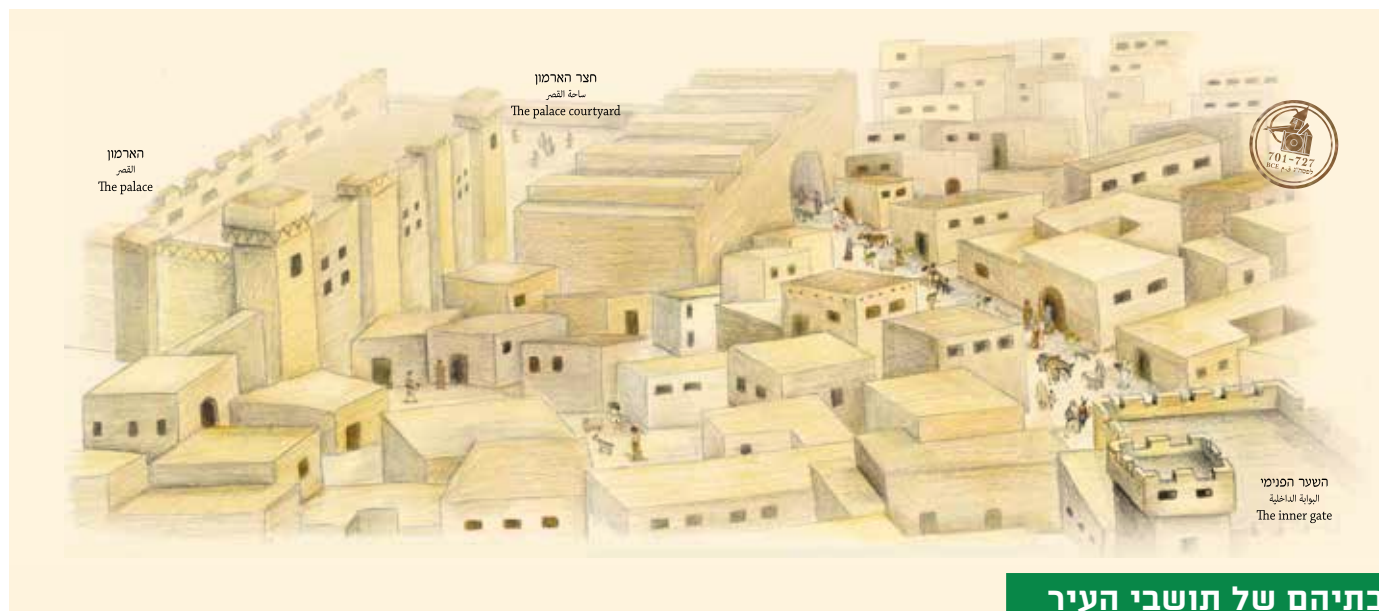
מול חצר הארמון מדרום, ליד השלט עם העינית

11

עוצמה ושרה – ארמון המצודה
צילום: דניאל אסולין

מתחם הארמון העצום, שהשתרע על כ־13 דונם, כלל חצר גדולה, מבנה מרכזי ומבני עזר ששימשו מחסנים או אורוות. מתוך המבנה המרכזי שרד רק המסד שאותו נכנה במת הארמון. בחפירות נחשפו שרידי קירות גדר האבן שתחמה את החצר ושער כניסה למתחם. כיום השרידים הללו מכוסים ואי אפשר להבחין בהם. השלט עם העינית יאפשר לכם "להשלים" את מבנה הארמון ולהתרשם מעוצמתו. האיור בשלט מציג את תוכנית הארמון על החצר ומבני העזר שלו, אשר שימשו מחסנים או אורוות. כאן היה ככל הנראה מקום מושבו של מושל העיר מטעם מלך יהודה בימי המלך חזקיהו. היכן התגוררו התושבים עצמם? במה הם עסקו? האם שירתו את המושל? התשובות הידועות מוצגות בשילוט. בדרך מהשער אל הארמון הוביל רחוב ולצידו נמצאו שרידי בתי מגורים (כיום מכוסים). ייתכן שחלק מהבתים היו בתי מלאכה.

בתיאם של תושבי העיר
איור: תכלת רום - סטודיו ז

12 כיסאות המלכים

כיסאות המלכים
צילום: דניאל אסולין

בשטח חצר הארמון, למרגלות המבנה המרכזי, מוצבים בשורה כיסאות מלכי יהודה (20 מלכים, מרחבעם ועד צדקיהו) לאחר פיצול הממלכה לממלכת ישראל וממלכת יהודה (ולכן לא נמצא כאן את הכיסאות של שאול, דוד ושלמה).

עיצוב הכיסאות לקוח מתבליטי לכיש וגובה המשענת מסמל את משך מלכותו של כל אחד ממלכי יהודה. על המשענת מוצגים הפסוקים המציינים את משך מלכותו של כל מלך. במשענת הכיסא של המלך אמציה מוצג גם הפסוק המתייחס לרציחתו של המלך בלכיש.

בתחנה זו תוכלו לסקור את המלכים, להתייחס אל כולם או אל חלקם, לתת למבקרים לבחור כיסא שעליו הם מעוניינים להתיישב ולבקש מהם לנמק את בחירתם. ומה דעתכם להושיב את המודרכים לצילום קבוצתי?

The cities of Philistia ערי פלשת مدن فلسطين

אשקלון אשדוד עקרון גת

أشکلون عسقلان أشدود عكرون جث

עזקה عزيقه Azekah

ירושלים أورشليم القدس Jerusalem

חברון الخليل Hebron

הקץ הקרב ובא

"...כי אל משואות לכיש אנחנו שומרים ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה." (מתוך מכתב לכיש מספר 4)

"משואות" הן מדורות שהודלקו במקום הגבוה בעיר להעברת מסרים בין מקומות רחוקים. לפי פרשנותו של פרופ' יגאל ידן, כותב המכתב מדווח כי משמר העיר לכיש אינו רואה את האותות מהמשואות בעזקה - העיר הסמוכה - משום שנוכדנצר מלך בבל כבר כבש את העיר. לדעת ד"ר זאב ב' בגין, החולק על פרשנות זו, מדובר בדיווח שגיתי אשר נשלח ממרשה, שממנה לא ניתן לראות את עזקה בשל הטופוגרפיה של האזור. הכותבים מסבירים למען שהם צופים אל משואות לכיש, אשר הייתה מעין תחנת ביניים להעברת האותות בין

הקץ הקרב ובא

"...כי אל משואות לכיש אנחנו שומרים ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה." (מתוך מכתב לכיש מספר 4)

"משואות" הן מדורות שהודלקו במקום הגבוה בעיר להעברת מסרים בין מקומות רחוקים. לפי פרשנותו של פרופ' יגאל ידן, כותב המכתב מדווח כי משמר העיר לכיש אינו רואה את האותות מהמשואות בעזקה - העיר הסמוכה - משום שנוכדנצר מלך בבל כבר כבש את העיר. לדעת ד"ר זאב ב' בגין, החולק על פרשנות זו, מדובר בדיווח שגיתי אשר נשלח ממרשה, שממנה לא ניתן לראות את עזקה בשל הטופוגרפיה של האזור. הכותבים מסבירים למען שהם צופים אל משואות לכיש, אשר הייתה מעין תחנת ביניים להעברת האותות בין

הקץ הקרב ובא

"...כי אל משואות לכיש אנחנו שומרים ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה." (מתוך מכתב לכיש מספר 4)

"משואות" הן מדורות שהודלקו במקום הגבוה בעיר להעברת מסרים בין מקומות רחוקים. לפי פרשנותו של פרופ' יגאל ידן, כותב המכתב מדווח כי משמר העיר לכיש אינו רואה את האותות מהמשואות בעזקה - העיר הסמוכה - משום שנוכדנצר מלך בבל כבר כבש את העיר. לדעת ד"ר זאב ב' בגין, החולק על פרשנות זו, מדובר בדיווח שגיתי אשר נשלח ממרשה, שממנה לא ניתן לראות את עזקה בשל הטופוגרפיה של האזור. הכותבים מסבירים למען שהם צופים אל משואות לכיש, אשר הייתה מעין תחנת ביניים להעברת האותות בין

התקרבו לשולי התל הפונים לכיוון צפון והעמידו את הקבוצה מול השלט "הקץ הקרב ובא". שימו לב ששוב אנחנו עוברים לתקופה אחרת – ימי לכיש ערב הכיבוש הבבלי. תמיד תוכלו להיעזר בסרגל הזמנים המלווה את השילוט. כאן מתחברים שוב לנושא מכתבי לכיש שנמצאו באחד מחדרי השער. במכתב מספר 4 כתוב: "... כי אל משואות לכיש אנחנו שומרים ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה". סביר להניח כי כאן, בארמון, הדליקו את המשואות ערב הכיבוש של הצבא הבבלי, וזו הסיבה שהשלט הוצב כאן, עם המבט לכיוון תל עזקה. לא ניתן לראות את תל עזקה, אלא רק את עשן המשואות. הדיון המתבקש בנקודה זו:

- למה שימשו המשואות בתקופות קדומות?
- איזה סוג של מידע הועבר בעזרת המשואות?
- האם זו הדרך היחידה שבאמצעותה העבירו מסרים?
- מהן שתי הפרשנויות שאפשר לייחס למשפט "כי לא נראה את עזקה", ואיך הן מתבטאות במחקר? (פרשנותו של פרופ' יגאל ידן לעומת פרשנותו של ד"ר בני בגין. המידע מופיע בשלט.)

■ כיצד הייתה עזקה קשורה למסע המלחמה של נבוכדנצר? אפשר להרחיב ולהסביר על נפילת ממלכת יהודה בידי הבבלים, ועל הגלות ומשמעותה בתולדות העם היהודי.

חשוב לדעת: השלט **אינו** שלט תצפית. האזור בשלט בא להמחיש את נושא הדלקת המשואות.

על במת הארמון תוכלו להבחין בשני בסיסי עמודים. בסיסים אלו הם השריד היחיד שנותר בשטח מארמון המושל מן התקופה הפרסית. הארמון פורק על ידי המשלחת הבריטית שחפרה בתל לכיש. על ראש בסיס האבן המרובע נותרו כמה חרותות מתקופת נוכחותה של פלוגה של חיל רגלים בתל לכיש במהלך ממלחמת העצמאות. במשך החודשים הראשונים של המלחמה הוחזק תל לכיש בידי הצבא המצרי, עד שנכבש בידי צה"ל באוקטובר 1948, במסגרת מבצע יואב. פרופ' דוד אוסישקין, שעמד בראש משלחת חפירות בתל משנת 1973 ועד 1994, הצליח לפענח בשנת 1978 את המשפטים הבאים:

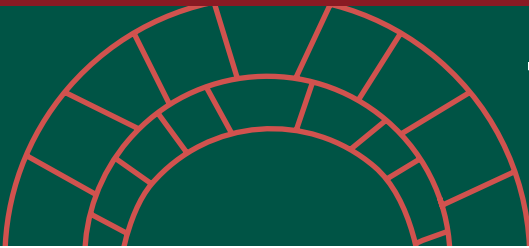
■ מחלקת החיש של כפר מנחם

■ במערכת שחרור הר יהודה וחברון

■ מות הפולשים

עוד נמצאו באזור תל לכיש עמדות ותעלות קשר רבות ושרידי תחמושת ממלחמת העצמאות.

שימו לב: בשלב זה עליכם להחליט לגבי המשך המסלול. אם ברצונכם לחזור, המשיכו לתחנה 20. אם ברצונכם לסייר בכל המסלול, המשיכו לתחנה 16.

תצפית על חומת העיר ושרידי מקדש החפיר

15

בירידה מבמת הארמון באפשרותכם לבחור להמשיך במסלול המלא. המשיכו אל הפינה הצפון-מערבית והביטו מטה אל מרגלות התל. שם תוכלו להבחין בשקע רחב המציין את מקומו של מקדש החפיר. כאן נבנו שלושה מקדשים מהתקופה הכנענית המאוחרת, זה על גבי זה, במאות 15-13 לפסה"נ. המקדש נבנה במקום שבו היה לפני כן חפיר מהתקופה הכנענית התיכונה, אשר יצא מכלל שימוש ונסתם בעפר. בחפירות נתגלו חפצי פולחן רבים, מחרוזות, חותמות גליל, חרפושיות ועוד (תצלומים של חלק מהפריטים מופיעים ב"קיר התקופות" שבמרכז המבקרים). כן נמצאו עצמות של בעלי חיים, מהן עצמות הרגליים הקדמיות של עיזים ושל כבשים ששימשו קורבנות. פה המקום לדבר על היישובים שקדמו לעיר מימי המלך חזקיהו ועל חשיבותה ועוצמתה של לכיש בתקופות הכנענית התיכונה והמאוחרת (נספח 6).

מנקודה זו ניתן להתרשם גם מעוצמת ביצורי העיר. באמצע גובה המדרון הוקמה חומת תמך ומעליה מדרון משופע – חלקלקה (שיטת ביצורים שאפיינה את התקופה הכנענית). מעל החלקלקה ניצבה החומה העיקרית, שעובייה היה שישה מטרים.

עץ השיזף
צילום: דניאל אסולין

המשיכו לכיוון מזרח והגיעו לפינה המוצלת היחידה בתל. במקום פינת ישיבה, שבה תוכלו לעשות הפסקה לפני המשך המסלול ולספר את אגדת עץ השדים. העץ שרד, כנראה, בשל קדושתו לתושבי הכפר הערבי קוביבה, ששכן מצפון-מזרח לתל עד מלחמת העצמאות. על פי האגדה, תושבי הכפר, ששלחו את ילדיהם להביא מים מהבאר, סיפרו להם כי שד שוכן בעץ והוא שומר על המים, וזאת כדי לזרז אותם חזרה לכפר. הבאת המים מהבאר הפכה ל"מבחן אומץ" עבור ילדי הכפר. אם אתם מדריכים נוצרים או קהל המתעניין בנצרות, חשוב לציין שעל פי המסורת הנוצרית, כתר הקוצים של ישוע נעשה מענפי עץ השיזף המצוי (*Ziziphus spina-christi*).

הערה חשובה:

באזור זה חפר פרופ' יוסי גרפינקל חפירה אינטנסיבית, שכוסתה כמעט לחלוטין מלבד מבנה עמודים (של שכבה v) שמתוארך לסוף המאה ה-10 לפנה"ס. המבנה הושאר בכוונה לטובת המבקרים. אומנם הוא לא ממוספר, אבל הוא על השביל ורואים אותו. המטרה בחפירה במקום זה הייתה לחשוף שורה של בתים משכבה v.

הבאר
צילום: יונתן פלד

במרחק הליכה קצר תגיעו אל באר המים. כדי להתרשם מהבאר צריך לרדת בזהירות כמה מדרגות. תנאי בסיסי להקמת יישוב בימי קדם היה הימצאות מקור מים. בתלים של ערים מקראיות, כגון מגידו, חצור, גזר, באר שבע ועיר דוד, הותקנו מפעלי מים בתחום החומות עבור תושבי העיר לימי שלום וגם לעת ימי מצור. עד היום לא נתגלתה מערכת כזו בלכיש, ונראה שבאר צרה ועמוקה זו (44 מטרים) היוותה את מקור המים העיקרי של העיר וסייעה לתושבים להחזיק מעמד בזמן מצור. הבאר מתוארכת לתקופת הברונזה התיכונה. כיצד ניתן להגן על מקור המים? כיצד הובילו את המים מהבאר לעיר? אילו הייתם ארכיאולוגים, היכן הייתם מחפשים את מערכת המים מהתקופה הישראלית?

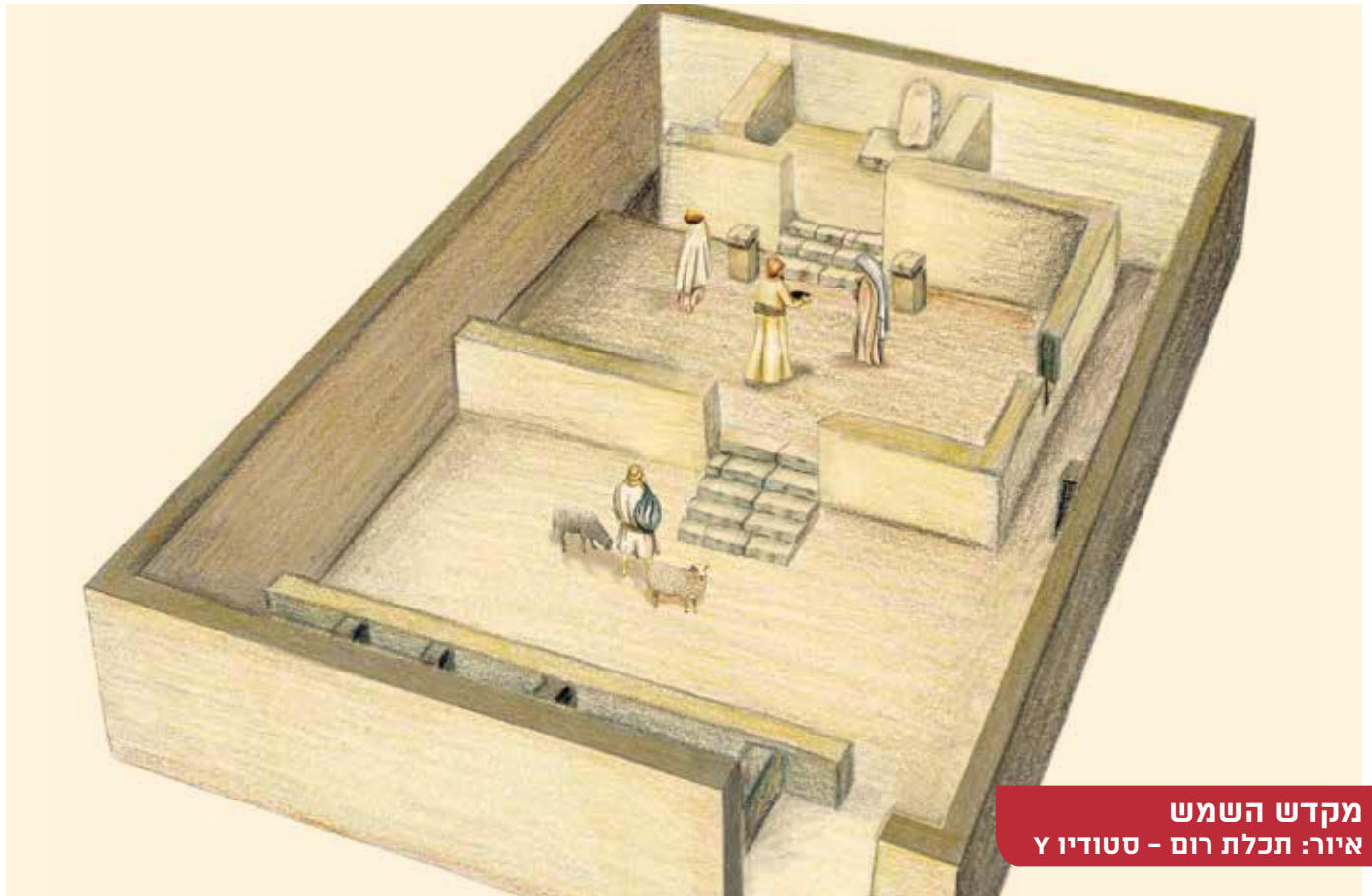
השיר "אל אדמות לכיש" (מלים ולחן של עמנואל זמיר) נכתב בשנת 1957 על הבור

הזה: (מתוך אתר זמרשת)

בְּבוֹר עֲתִיק-יּוֹמִין הַיּוֹנִים תִּהְיֶימָנָה
מִנְקִיקִיו – עוֹרֵק-מַיִם עוֹד נֶחֱפֵשׁ!
הוּ-הוּ-הוּ עוֹד נֶחֱפֵשׁ!
בְּמִשְׁטַח הַזָּרוּעַ – לַהֲקוֹת-כָּנָף
אֶל הַתֵּל תִּצְפֹּרֶנָּה,
וְחוֹפְזוֹת בִּיעֵף –
אֶל אֲדָמוֹת לִכִּישׁ.

הכתב בן שלו מספר: "מיד אחרי שנישאו, במארכס 1956, יצאו עמנואל ושרה'לה זמיר-אלמגור לירח הדבש שלהם במושב לכיש, שעלה על הקרקע זמן קצר קודם לכן. באחד הימים, בעודם מטיילים סביב תל לכיש, הגיעו לבאר עתיקה. 'עמנואל רצה לבדוק את עומק הבאר', מספרת זמיר-אלמגור, 'אז הוא זרק לתוכה אבן, ובתוך זמן קצר התעופפו מתוכה יונים במאות. היה שקשוק כזה שאתה לא מתאר לעצמך. המראה הזה כל כך הרשים את עמנואל, שהוא התיישב במכונית והתחיל לכתוב שיר. הוא לא יכול היה שלא לכתוב. כך הוא עבד בדרך כלל. זה לא היה מסודר. השירים נכתבו במשוגעות כזאת'. כתיבתו של השיר הושלמה, אם זיכרונה של זמיר-אלמגור אינו מטעה אותה, בהמשך היום, ליד פסנתר שמצא בלכיש. כך נולד השיר 'אל אדמות לכיש', שבוצע מן הסתם כבר באותו יום, או למחרת, בחוג הזמר שזמיר העביר בלכיש (בעיצומו של ירח הדבש שלו, נזכיר).

18 "מקדש השמש"

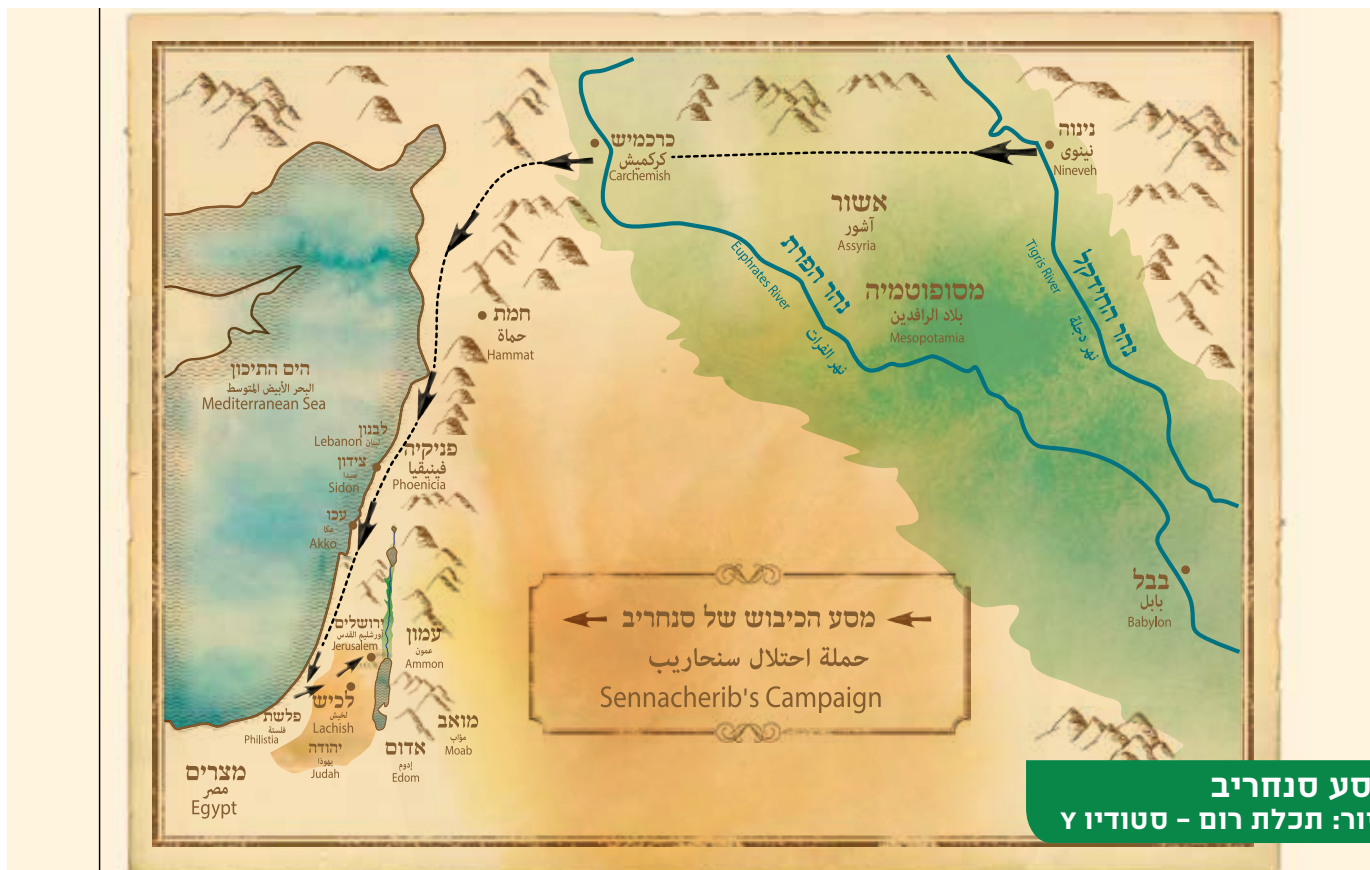

מקדש השמש
איור: תכלת רום - סטודיו ז

מקדש השמש לא במסלול. ניתן לבצע סטייה קלה עבורו. המשיכו לכיוון דרום עד שתגיעו ל"מקדש השמש". המקדש בנוי בציר הפונה למזרח, אל מול השמש העולה, ולכן הארכיטקטורה בנויה כזו. המקדש מתוארך לתקופה הפרסית, אך לדעת פרופ' יוחנן אהרונם היה זה מבנה פולחני יהודי מתקופת ממלכת יהודה, שבתקופה ההלניסטית חזרו להשתמש בו. הוא נבנה על מדרון העולה ממזרח למערב. הכניסה למקדש הייתה אל חצר, שממנה עלו במדרגות אל האולם וממנו הוליכו מדרגות לדביר, הוא קודש הקודשים. ניתן להיעזר באיור המבנה בשלט. מקדש דומה התגלה בתל ערד.

■ האם הנתיב שהוביל את באי המקדש מן החצר אל קודש הקודשים הוא הכרח טופוגרפי או שיש לייחס לו משמעות דתית/פולחנית?

■ האם רק תוכנית המבנה וכיוונו יכולים להעיד על ייעודו של המבנה? אילו ממצאים יכולים לתמוך בקביעה זו?

חזרנו אל המסלול הקלאסי ולדרך החוזרת דרך דרום התל למרכז המבקרים. כעת התכנים יעסקו בכיבוש לכיש על ידי צבא אשור ובגלות. כדי להגיע לתחנה זו עליכם לרדת מבמת הארמון באותה דרך שבה עליתם ולפנות מזרחה (אם באתם מהמסלול המקיף, המשיכו בשביל מ"מקדש השמש" לכיוון דרום). הגיעו למקבץ של שלטים העומדים זה לצד זה בחצי עיגול. השלטים דנים בסיבות למרד חזקיהו, במסע הקרב של סנחריב ובתוצאותיו. בעזרת המפה בשלט "ממלכת יהודה ושכנותיה" תוכלו להראות את הממלכות שהתקיימו באותה תקופה לצד ממלכת יהודה ואת הגבולות ביניהן. כמו כן, תוכלו להצביע על המרחק בין ירושלים ללכיש. היעזרו במפה "מסע הכיבוש של סנחריב" כדי להראות את התוואי והמרחק שעשה צבא אשור עד לממלכת פלשת וממנה לממלכת יהודה. במטרה להקביל בין המקורות השונים לתיאור הקרב מוצבים כאן גם שלט עם ציטוט מתוך ספר ישעיהו ושלט דמוי מנסרה המתאר את מסע סנחריב.

התושבים מגינים על עירם – הסוללה הנגדית
איור: תכלת רום – סטודיו Y

המשיכו לפינה הדרום-מערבית, לעבר עמדת ההגנה של אנשי לכיש מפני הצבא האשורי. תחנה זו מייצגת את שיא דרמת הקרב. אם תשימו לב לפני השטח, תרגישו שאתם מטפסים מעט. הסיבה לכך היא בניית הסוללה הנגדית. כאשר תושבי העיר זיהו את המקום שבו האשורים שופכים את סוללת המצור, הם פינו את הבתים מדייריהם, שפכו עפר ואבני גיר מצידה הפנימי של החומה ויצרו סוללה שממנה יכלו לתקוף את החיילים המטפסים אל עבר עירם. מנקודה זו תוכלו לראות את הדגמים של אילי המצור הנדחפים על הסוללה שבנו האשורים. כאן גם תוכלו לדמיין את הקרב פנים אל פנים שהתנהל במקום, להזדהות עם מגיני לכיש ולעמוד ולהצטלם ליד עמדות הקשתים. שיטת הלוחמה באותה תקופה הייתה שונה בתכלית ממה שאנו מכירים כיום.

הציפו את ההבדלים:

אילו כלי נשק שימשו להתקפה? אילו מצור, חניתות, חיצים, אבני קלע; כיצד יכלו לוחמי לכיש להתגונן מפניהם? חיצים, אבנים מנוקבות ושרשראות ברזל אשר שימשו ככל הנראה לפגוע באילי המצור, לפידים; אילו ממצאים יכולים להעיד על עוצמת הקרב? המספר הרב של ראשי החיצים והבליסטראות שנתגלו בחפירות, שרידים רבים של שריפה ושכבת הרס. יחד עם זאת, נותרו הרבה שאלות ללא תשובה, כגון מספר החיילים בשני הצבאות, משך המצור, מספר המתים, מספר הגולים ועוד.

המשפחה הגולה.
צילום: סיגל בירקנפלד

בדרככם חזרה לשער העיר תפגשו לצד השביל דגם של משפחה היוצאת לגלות, שמקורו בתבליטי הארמון בנינווה. אפשר להתבונן בלבוש הדמויות, בכרכרה, בכלים שבני המשפחה נושאים איתם.

מה הרגישו הגולים באותם רגעים? איזה מסע צפוי להם? מה המשמעות של להיות גולים? עם אילו קשיים הם יצטרכו להתמודד?

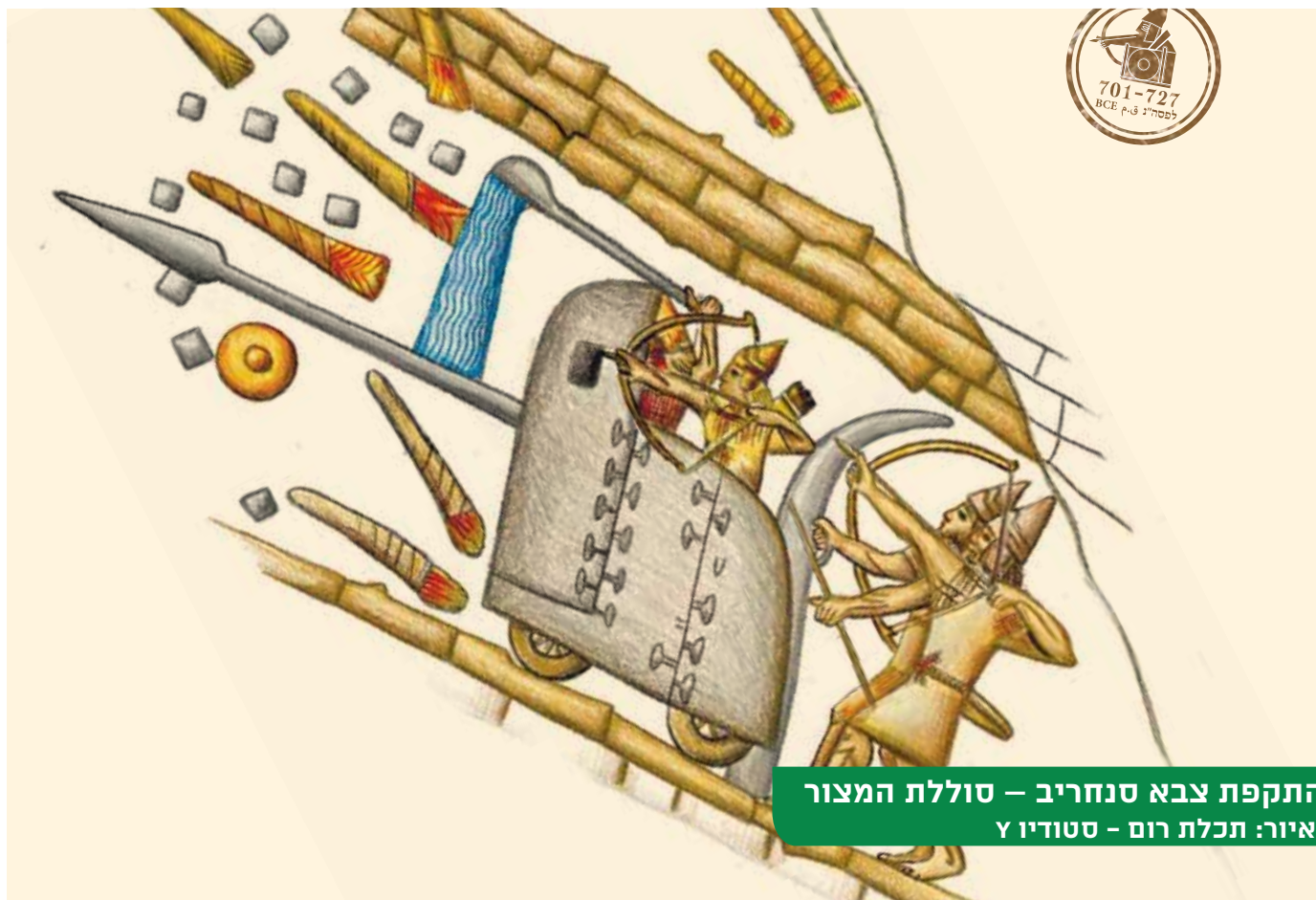
בהמשך הירידה תפגשו שוב את מנסרת סנחריב ובה פירוט השלל מכיבושיו בממלכת יהודה.

לכיש לא ניטשה – ההתיישבות החדשה
איור: תכלת רום – סטודיו Y

בדקות האחרונות חשנו את המצור והגלות. לסיום הסיור רצינו להראות שלא הכל "שחור" בסיפור, כלומר גלות, הרס ועצב רב, אלא שיש גם תקווה. בכך אנו קושרים בין לכיש העתיקה ללכיש החדשה. המושב, המשמר את השם העתיק, ממחיש יותר מכל את ההתיישבות החוזרת בלכיש. לאחר רקע קצר על המושב אִפשר להצביע על הגידולים החקלאיים שהם חלק מכלכלת אנשי המושב, ובעיקר גידול הגפנים. תוכלו להראות בשלט את איורי עצי הפרי, הלקוחים מתבליטי לכיש, ביניהם מופיעה גם הגפן. ניתן להרחיב את הדיון לחשיבותו של גידול הגפן בתקופות קדומות.

23 סוללת המצור

התקפת צבא סנחריב – סוללת המצור
איור: תכלת רום - סטודיו Y

בסוף הירידה מהתל עצרו והתבוננו שוב בסוללת המצור, סוללה שנבנתה על ידי צבא אשור כדי לפרוץ את חומות העיר. זוהי סוללת המצור הקדומה בעולם, והסוללה האשורית היחידה הידועה כיום במזרח הקרוב. את הסוללה ראיתם מלמעלה, בתחנה 20, וכעת תוכלו להתבונן בה מלמטה, להתרשם מגודלה, להבין מדוע נבחר המקום להתקפה המרכזית וכיצד המצב הטופוגרפי וזווית קו הביצור השפיעו על הבחירה. התבוננו בדגמים או בפסלים המשוחזרים של אילי המצור, בחיילים האשורים ובנשקם. התבוננו באיור בשלט, הלקוח גם הוא מתוך תבליט לכיש, ובו ניתן לראות בבירור חיל אשורי שופך מים על הלפידים הבוערים שמשליכים מגיני לכיש לעבר החיילים.

1 אזכורי לכיש במקרא

2 תוכנית "חדר לכיש" מתוך ארמון סנחריב בנינווה

3 שער העיר - פסוקים מהתנ"ך על חשיבותו וציבוריותו
של שער העיר

4 ממצאי הכתב בלכיש ולוח הכתב העברי הקדום

5 גילויים חדשים בשער העיר ובחפירות לכיש

6 התקופות בלכיש (הרחבה ל"קיר התקופות" שמחוץ
למרכז המבקרים)

נספח 1 אזכורי לכיש במקרא

יהושע פרק י'

פסוק ג': וַיִּשְׁלַח אֲדֹנֵי-צֶדֶק מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם, אֶל-הוֹהֵם מֶלֶךְ-חֶבְרוֹן וְאֶל-פְּרָאִם מֶלֶךְ-יִרְמוּת וְאֶל-יָפִיעַ מֶלֶךְ-לִכִּיש וְאֶל-דָּבִיר מֶלֶךְ-עֶגְלוֹן--לֵאמֹר.
פסוק ה': וַיֹּאסְפוּ וַיַּעֲלוּ חֲמֹשֶׁת מַלְכֵי הָאֱמֹרִי, מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם מֶלֶךְ-חֶבְרוֹן מֶלֶךְ-יִרְמוּת מֶלֶךְ-לִכִּיש מֶלֶךְ-עֶגְלוֹן--הֵם, וְכָל-מַחְנֵיהֶם; וַיַּחֲנוּ, עַל-גִּבְעוֹן, וַיִּלָּחֲמוּ, עָלֶיהָ.
פסוק כ"ג: וַיַּעֲשׂוּ כֵן--וַיֵּצִיאוּ אֵלָיו אֶת-חֲמֹשֶׁת הַמְּלָכִים הָאֵלֶּה, מִן-הַמַּעְרָה: אֵת מֶלֶךְ יְרוּשָׁלַם, אֶת-מֶלֶךְ חֶבְרוֹן אֶת-מֶלֶךְ יִרְמוּת, אֶת-מֶלֶךְ לִכִּיש, אֶת-מֶלֶךְ עֶגְלוֹן.
פסוק ל"א: וַיַּעֲבֹר יְהוֹשֻׁעַ וְכָל-יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ, מִלְּבָנָה--לִכִּישָׁה; וַיַּחֲנוּ עָלֶיהָ, וַיִּלָּחֲמוּ בָּהָּ.
פסוק ל"ב: וַיִּתֵּן יְהוָה אֶת-לִכִּיש בְּיַד יִשְׂרָאֵל, וַיִּלְכְּדָהּ בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי, וַיַּכֶּה לְפִי-חֶרֶב, וְאֶת-כָּל-הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר-בָּהָּ--כָּכָל אֲשֶׁר-עָשָׂה, לְלַבָּנָה.
פסוק ל"ג: אַז עָלָה, הָרֶם מֶלֶךְ גִּזְרִי, לַעְזֹר, אֶת-לִכִּיש; וַיַּכֵּהוּ יְהוֹשֻׁעַ וְאֶת-עִמּוֹ, עַד-בִּלְתִּי הַשָּׂאִיר-לוֹ שָׂרִיד.
פסוק ל"ד: וַיַּעֲבֹר יְהוֹשֻׁעַ וְכָל-יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ, מִלִּכִּיש--עֶגְלוֹנָה; וַיַּחֲנוּ עָלֶיהָ, וַיִּלָּחֲמוּ עָלֶיהָ.
פסוק ל"ה: וַיִּלְכְּדוּהָ בַּיּוֹם הַהוּא, וַיַּכֵּהָ לְפִי-חֶרֶב--וְאֵת כָּל-הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר-בָּהָּ, בַּיּוֹם הַהוּא הִחָרִים: כָּכָל אֲשֶׁר-עָשָׂה, לְלִכִּישׁ.

יהושע פרק י"ב

פסוק י"א: מֶלֶךְ יִרְמוּת אֶחָד, מֶלֶךְ לִכִּיש אֶחָד.

יהושע פרק ט"ו

פסוק ל"ט: לִכִּיש וּבִצְקַת, וְעֶגְלוֹן.

מלכים ב' פרק י"ד

פסוק י"ט: וַיִּקְשְׁרוּ עָלָיו קֶשֶׁר בִּירוּשָׁלַם, וַיִּנָּס לִכִּישָׁה; וַיִּשְׁלַחוּ אַחֲרָיו לִכִּישָׁה, וַיִּמָּתְהוּ שָׁם.

מלכים ב' פרק י"ח

פסוק י"ד: וַיִּשְׁלַח חֲזַקְיָה מֶלֶךְ-יְהוּדָה אֶל-מֶלֶךְ-אַשּׁוּר לִכִּישָׁה לֵאמֹר חֲטָאתִי, שׁוּב מֵעָלַי-

-את אשר-תתן עלי, אשא; וישם מלך-אשור על-חזקיה מלך-יהודה, שלש מאות כפר-כסף, ושלשים, כפר זהב.

מלכים ב' פרק י"ח

פסוק י"ז: וישלח מלך-אשור את-תרתן ואת-רב-סריס ואת-רבשקה מן-לכיש אל-המלך חזקיהו, בחיל כבד--ירושלם; ויעלו, ויבאו ירושלם, ויעלו ויבאו ויעמדו בתעלת הברכה העליונה,

מלכים ב' פרק י"ט

פסוק ח': וישב, רבשקה, וימצא את-מלך אשור, נלחם על-לבנה: כי שמע, כי נסע מלכיש.

ישעיהו פרק ל"ו

פסוק ב': וישלח מלך-אשור את-רבשקה מלכיש ירושלמה אל-המלך חזקיהו, בחיל כבד; ויעמד, בתעלת הברכה העליונה, במסלת, שדה כובס.

ישעיהו פרק ל"ז

פסוק ח': וישב, רבשקה, וימצא את-מלך אשור, נלחם על-לבנה: כי שמע, כי נסע מלכיש.

ירמיהו פרק ל"ד

פסוק ז': וחיל מלך-בבל, נלחמים על-ירושלם, ועל כל-ערי יהודה, הנותרות: אל-לכיש, ואל-עזקה, כי הנה נשארו בערי יהודה, ערי מבצר.

מיכה פרק א'

פסוק י"ג: רתם המרכבה לרכש, יושבת לכיש; ראשית חטאת היא לבת-ציון, כי-בן נמצאו פשעי ישראל.

דברי הימים ב' פרק י"א

פסוק ט': ואת-אדורים ואת-לכיש, ואת-עזקה.

דברי הימים ב' פרק כ"ה

פסוק כ"ז: ומעתה, אשר-סר אמציהו מאחרי יהוה, ויקשרו עליו קשר בירושלם, וינס לכישה; וישלחו אחריו לכישה, וימיתוהו שם.

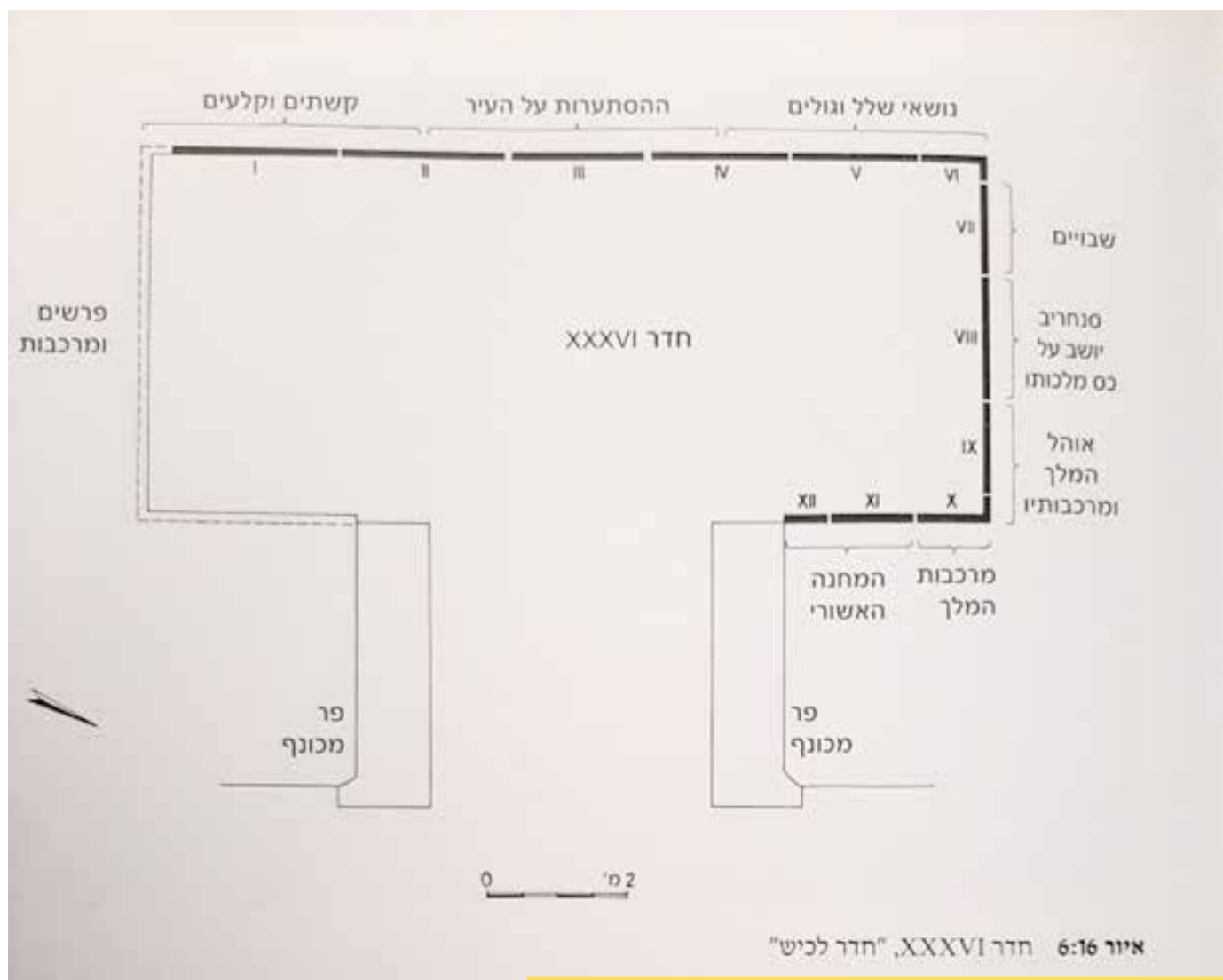
דברי הימים ב' פרק ל"ב

פסוק ט': אחר זה, שלח סנחריב מלך-אשור עבדיו ירושלימה, והוא על-לכיש, וכל-ממשלתו עמו--על-יחזקיהו מלך יהודה, ועל-כל-יהודה אשר בירושלם לאמר.

נחמיה פרק י"א

פסוק ל': זנח עדלם, וחצריהם, לכיש ושדתיה, עזקה ובנתיה; ויחנו מבאר-שבע, עד-גיא הנם.

נספח 2 תוכנית "חדר לכיש" מתוך ארמון סנחריב בנינווה

מבוסס על: "לכיש בתקופת המקרא – סיפור של בניין
והרס, חפירה ושחזור".
דוד אוסישקין, ירושלים, 2013, עמ' 283

שער העיר - פסוקים מהתנ"ך על חשיבותו וציבוריותו של שער העיר

דברים פרק כ"ב

■ **פסוק כ"ד:** והוצאתם את-שניהם אל-שער העיר ההוא, וסקלתם אתם באבנים ומתו-את-הנער על-דבר אשר לא-צעקה בעיר, ואת-האיש על-דבר אשר-ענה את-אשת רעהו; ובערת הרע, מקרבך.

יהושע פרק ח'

■ **פסוק כ"ט:** ואת-מלך העי תלה על-העץ, עד-עת הערב; וכבוא השמש צוה יהושע ויכידו את-נבלתו מן-העץ, וישליכו אותה אל-פתח שער העיר, ויקימו עליו גל-אבנים גדול, עד היום הזה.

יהושע פרק כ'

■ **פסוק ד':** ונס אל-אחת מהערים האלה, ועמד פתח שער העיר, ודבר באזני זקני העיר-ההיא, את-דבריו; ואספו אתו העירה אליהם, ונתנו-לו מקום וישב עמם.

ירמיהו פרק י"ז

■ **פסוק כ"ד:** והיה אם-שמע תשמעון אלי, נאם-יהוה, לבלתי הביא משא בשערי העיר הזאת, ביום השבת; ולקדש את-יום השבת, לבלתי עשות-בה כל-מלאכה.

■ **פסוק כ"ה:** ובאו בשערי העיר הזאת מלכים ושרים יושבים על-כסא דוד רכבים ברכב ובסוסים, המה ושריהם--איש יהודה, וישובי ירושלם; וישבה העיר-הזאת, לעולם.

דברי הימים ב' פרק ל"ב

■ **פסוק ו':** ויתן שרי מלחמות, על-העם; ויקבצם אליו, אל-רחוב שער העיר, וידבר על-לבבם, לאמר.

נספח 4 ממצאי הכתב בלכיש ולוח הכתב העברי הקדום

"השימוש בכתב האלף-ביתי הכנעני החל להתפשט בתקופת הברונזה המאוחרת וכמה כתובות נמצאו בלכיש, עדות למעמדה החשוב של העיר ולרמת ההשכלה הגבוהה של חלק מתושביה" (מתוך: "לכיש בתקופת המקרא – סיפור של בניין והרס, חפירה ושחזור". דוד אוסישקין, ירושלים, 2013).

ממצאים נושאי כתב:

הדוגמאות לקוחות מתוך הספר: "לכיש בתקופת המקרא – סיפור של בניין והרס, חפירה ושחזור", דוד אוסישקין, ירושלים, 2013.

מבחר כתובות מהתקופה הכנענית

- כתובת בת ארבעה סימנים על פגיון ברונזה – תקופת הברונזה התיכונה. עמ' 99, איור 8:6.
- פך חרס מעוטר שנמצא במקדש החפיר וו - כתובת הקדשה של מנחה למקדש. כתובת כנענית "למתן אלת". עמ' 156, איור 9:9.
- כתובת בגיר לבן על דופן קערה, המאה הי"ד לפסה"נ. הכתובת בת שתי מילים. המילה הראשונה: "בשלשת". עמ' 157, איור 10:9.
- כתובת דיו על שבר קערית מן התקופה הכנענית המאוחרת. עמ' 157, איור 11:9.
- כתובת על קערית שבה נכתב "שנת ארבע". משמע שהכתובת נכתבה כנראה בשנת מלכותו הרביעית של הפרעה רעמסס השלישי. עמ' 160, איור 12:10.
- שתי חרפושיות (קמעות מעוצבות בדמות חיפושית זבל, סמל תחייה חשוב במצרים העתיקה) הנושאות את שמו של פרעה רעמסס הרביעי. עמ' 165, איור 16:10.

מבחר כתובות מהתקופה הישראלית

- חלק עליון של קנקן, שעליו חרותה הכתובת "בת למלך". המילה "בת" מציינת כנראה מידת נפח תקנית באותה תקופה, והיא מוזכרת פעמים מספר במקרא. "למלך" משמעותו "של המלך". הכוונה שהקנקן הכיל בת (מידת נפח) במידה ממשלתית. סביר להניח שמדובר בכמות של 21 ליטרים בערך.

- על אחת המדרגות שהובילו לכניסה לארמון המצודה נתגלו חרותות. בצידה הימני של החרותה נראות חמש האותיות הראשונות של האלפבית. עמ' 184, איור 11:11.
- קנקני "למלך". עמ' 302, איור 2:17; עמ' 304, איור 3:17; עמ' 305, איור 4:17; עמ' 307, איור 5:17.
- מכתבי לכיש. עמ' 321, איור 7:18; עמ' 323, איור 8:18.
- לגין ועליו כתובת "יין עשן". עמ' 325, איור 10:18.
- קנקן שנמצא ב"מחסן היינות" ועל כתפו כתובת בת שלוש שורות. עמ' 326, איור 11:18.
- פכית חרס שהכילה 17 בולות נושאות שמות – שם בעל החותם ושם אביו – כגון "לירמיהו בן צפניהו". נחשפו ב"מקדש השמש". עמ' 327, איור 12:18.
- בולה שנחתמה בחותמו של "גדליהו אשר על הבית", עמ' 328, איור 13:8.

כתב עברי קדום

א-א	ל-ל
ב-ב	מ-מ
ג-ג	נ-נ
ד-ד	ס-ס
ה-ה	ע-ע
ו-ו	פ-פ
ז-ז	צ-צ
ח-ח	ק-ק
ט-ט	ר-ר
י-י	ש-ש
כ-כ	ת-ת

נספח 5 גילויים חדשים בשער העיר ובחפירות לכיש

ראו ב- לפי מילות החיפוש הבאות:

גילויים חדשים בשער העיר לכיש – ד"ר סער גנור
הדרכה בתל לכיש – ד"ר סער גנור

נספח 6

התקופות בלכיש (הרחבה ל"קיר התקופות" שנמצא מחוץ למרכז המבקרים)

לכיש הייתה בין הערים החשובות בארץ ישראל לאורך כל תקופות יישובה. במיקומה של לכיש התקיימו התנאים המיטביים להקמת עיר בימי קדם: דרך, מים, קרקע והגנה (דמק"ה). ההתיישבות באתר החלה באלף השישי לפסה"נ ונמשכה כ-5,000 שנה, עד לתקופה ההלניסטית, במאה ה-2 לפסה"נ.

התקופה הכנענית

במשך התקופה הכנענית נבנתה העיר ונהרסה כמה פעמים. בסביבות שנת 1650 לפסה"נ הפכה לכיש לאחת מערי הממלכה הכנעניות הגדולות והחשובות, ובשנים 1550-1130 לפסה"נ לערך הייתה נתונה תחת שלטון מצרי. מערכת ביצורים מרשימה הקיפה את העיר בתקופה זו וכן נבנה בה ארמון. לפי המסופר בתנ"ך, העיר הכנענית האחרונה נהרסה ונשרפה כליל ותושביה נהרגו או גורשו בידי יהושע ובני ישראל (יהושע י', פסוקים ל"א-ל"ב), ואולם לדעת חוקרים סביר יותר להניח שנהרסה בידי "גויי הים". בכל מקרה, חלפו כמאתיים שנה עד שנושבה מחדש.

וַיַּעֲבֹר יְהוֹשֻׁעַ וְכָל יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ מִלְבָּנָה לְכִישָׁה; וַיַּחֲנוּ עָלֶיהָ וַיִּלָּחֶם בָּהּ. וַיֵּתֶן ה' אֶת לִכִּישׁ בְּיַד יִשְׂרָאֵל, וַיִּלְכְּדָהּ בַּיּוֹם הַשְּׁנִי וַיַּנֶּה לְפִי חָרֵב וְאֶת כָּל הַנָּפֶשׁ אֲשֶׁר בָּהּ, כָּכָל אֲשֶׁר עָשָׂה לְלָבָנָה. (יהושע י', פסוקים ל"א-ל"ב)

התקופה הישראלית - יסודה של עיר המבצר

"וַיָּשֶׁב רַחֲבֵעַם, בִּירוּשָׁלַם; וַיִּבְנוּ עָרִים לְמָצוֹר, בִּיהוּדָה וַיִּבְנוּ אֶת-בֵּית-לָחֶם ... וְאֶת-מִרְשָׁה, וְאֶת-זִיף וְאֶת-אֲדוּרִים וְאֶת-לִכִּישׁ, וְאֶת-עֲזָקָה עָרֵי, מְצֻרוֹת." (דברי הימים ב' יא', פסוקים ה'-י')

במאה ה-9 לפסה"נ הופכת לכיש לעיר מבצר חזקה, שנייה בחשיבותה לירושלים, בירת ממלכת יהודה. העיר הוקפה בחומה ובה שערים - פנימי וחיצוני - גדולים וחזקים. במרכז העיר נבנה ארמון, שככל הנראה היה מושבו של מושל העיר מטעם מלך יהודה. בנוסף למבני הציבור נחשפו בעיר בתי מגורים, ונראה שחיו בה אלפי אנשים. מעמדה הממלכתי של העיר בא לידי ביטוי, בין היתר, בממצאים נושאי כתב, כדוגמת חותמות "קנקני למלך" - ידיעות קנקנים הנושאות כתובת "למלך" בצירוף שמה של אחת מארבע ערים: חברון, שוכה, זיפ, ממשות.

הכיבוש האשורי

בשנת 701 לפסה"נ הגיע סנחריב מלך אשור עם צבאו ללכיש, כחלק ממסע עונשין נגד המלך חזקיהו. הוא צר על העיר, כבש והרס אותה כליל והגלה את תושביה. העיר חרבה בשריפה עצומה, שסימניה ניכרים בכל שטחי החפירה.

"וַיְהִי בְּאַרְבַּע עָשָׂר שָׁנָה לְמֶלֶךְ חֲזַקְיָהוּ, עָלָה סִנְחַרְיָב מֶלֶךְ-אַשּׁוּר עַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה הַבְּצֻרוֹת — וַיִּתְּפָשׂם. וַיִּשְׁלַח מֶלֶךְ-אַשּׁוּר אֶת-רַב־שָׁקָה מֶלְכִּישׁ יְרוּשָׁלַּיִם אֶל-הַמֶּלֶךְ חֲזַקְיָהוּ, בְּחֵיל כָּבֵד; וַיַּעֲמֵד, בַּתְּעֵלַת הַבֵּרֶכָה הָעֲלִיּוֹנָה, בְּמַסְלַת, שָׂדֵה כּוֹבֵס." (ישעיהו ל"ו, פסוקים א'-ב').

התקופה הישראלית – העיר המתחדשת

במהלך המאה ה־7 לפסה"נ נבנתה לכיש מחדש כעיר מבצר של ממלכת יהודה. מחקרים חדשים מלמדים שהעיר המשוקמת הייתה ככל הנראה דומה בגודלה ובמספר תושביה לעיר שקדמה לה. לא ברור אם הארמון נבנה מחדש, וייתכן שהשער שימש כמרכז המנהלי של העיר.

הכיבוש הבבלי

בשנת 586 לפסה"נ נכבשה לכיש ונהרסה בידי צבא נבוכדנצר מלך בבל.

"וַחֲזִיל מֶלֶךְ-בָּבֶל נִלְחָמִים עַל-יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה הַנוֹתְרוֹת: אֶל-לִכִּישׁ, וְאֶל-עֲזָקָה, כִּי הָנָה נִשְׁאָרוּ בְּעָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מִבְצָר." (ירמיהו ל"ד, פסוק ז')

התקופה הפרסית

בתקופה הפרסית לכיש יושבה כעיר מחוז מבוצרת. השער והחומה נבנו מחדש, וארמון קטן נבנה על הריסות ארמון המצודה. ממזרח לארמון נבנה מקדש, שהחופרים כינו "מקדש השמש".

היישוב בלכיש דעך וניטש סופית, ככל הנראה בתקופה ההלניסטית, בסביבות אמצע המאה ה־2 לפסה"נ.

"וְאֶל-הַחֲצִירִים, בְּשָׂדֵתָם מִבְּנֵי יְהוּדָה, יֵשְׁבוּ בְּקִרְיַת הָאֲרָבֶעַ וּבְנִתְיָה, וּבְדִיבִן וּבְנִתְיָה, וּבִיקְבָצָאֵל וַחֲצִירָיָה. וּבִישׁוּעַ וּבְמַלְדָּה, וּבְבֵית פֶּלֶט. וּבְחֶצֶר שׁוּעַל וּבְבֶאֱר שֶׁבַע וּבְנִתְיָה."

נספח 6

התקופות בלכיש (הרחבה ל"קיר התקופות" שנמצא מחוץ למרכז המבקרים)

ובצקלג ובמכנה ובבנתיה. ובעין רמון ובצרעה, ובירמות. זנח עדלם וחצריהם, לכיש
ושדתיה, עזקה ובנתיה; ויחנו מבאר-שבע, עד-גיא הנם. " (נחמיה י"א, פסוקים כ"ב-ל')

- י' אהרוני (1969).** חפירות ב"מקדש השמש" של לכיש. קדמוניות, 8, עמ' 131-134.
- ד' אוסישקין (2013).** לכיש בתקופת המקרא – סיפור של בניין והרס, חפירה ושחזור. ירושלים.
- ד' אוסישקין (1999).** ההתקפה האשורית על לכיש: הנתונים מן הפינה הדרום מערבית של האתר, ארץ ישראל, כ', עמ' 97-114.
- ד' אוסישקין (1992).** לכיש. א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, עמ' 849-865.
- ד' אוסישקין (1983).** עיר במצור – סיפור בתבליטים. עתמול, ח' (5), עמ' 11-13.
- ד' אוסישקין, תעלומת לכיש –**
- ז"ב בגין (2000).** כי לא נראה את עזקה: מקורם של מכתבי לכיש. ירושלים.
- ס' גנור וא' קריימרמן (2017).** שער ו"מקדש שער" בתל לכיש מהמאה הח' לפני הספירה. קדמוניות, 154, עמ' 92-99.
- י' דגן (1992).** מפת לכיש: סקר ארכיאולוגי של ישראל. ירושלים.
- נ' נאמן (2003).** תרומתם של חרסי לכיש לחקר העברת ידיעות והפצתן בממלכת יהודה בשלהי ימי בית ראשון. י' בן אריה ור' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה – מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה, עמ' 5-12.

מדריכים נוספים - בקרוב

1. גן לאומי אפולוניה
2. גן לאומי בית ינאי
3. גן לאומי ירקון – מקורות הירקון
4. גן לאומי תל גזר
5. גן לאומי בית גוברין – שביל המערות

מדריכים נוספים

(ניתן להוריד מאתר רשות הטבע והגנים)

1. גן לאומי ירקון – שביל החצבים
2. גן לאומי תל אשקלון – שביל החולות
3. אתר לאומי חאן שער הגיא
4. אתר לאומי קסטל
5. גן לאומי מגדל צדק
6. גן לאומי הרי יהודה – מתחם עין חניה
7. גן לאומי בית גוברין – עיר בני החורין
8. גן לאומי חוף פלמחים

בן אדם למקום

www.parks.org.il | *3639 |